

Yunus Oğuz

QƏDİM ANADOLU
və AZƏRBAYCAN
TÜRKLƏRİ

2272

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”
Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

B a k ı - 2 0 0 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
İŞLƏR İDARƏSİNİN
KİTABXANASI

63.3(Az)

V 91

Redaktoru
Fatimə Abbasquliyeva

Yunus Oğuz (Əliyev Yunus İsxan oğlu).

V 91 Qədim Anadolu və Azərbaycan türkləri, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 2002, 112 səh.

Kitab türk tarixinin dərin qatlarına nüfuz edir, tarixin müəyyən mərhələləri haqqında orijinal fikirlər yürüdülmür. Əsər oxucunu düşünməyə vadar edir, onu özünün doğma tarixini daha ətraflı öyrənmək üçün yeni-yeni mənbələr aramağa həvəsləndirir. Geniş türk dünyasını əhatə edən bu kitabda Yunus Oğuz türk millətinin tarixinə Türk Təfəkkürünün halları prizmasından baxır və Türk Təfəkkürünə qayıdışın əsası olduğunu sübut edir.

Kitabda xalqımızın milli azadlıq hərəkatının lideri Elçibəy fenomeninə də nəzər salınır.

V 0501000000
M 657 - 2002

İSBN 5 - 89600 - 359 - 5

© Yunus Oğuz, 2002

Çapa imzalandığı 04.07.2002, Kağız formatı 60x84 1/16,
Ofset kağız №1, Şort çap vərəqi 6,5, Hesab nəşr vərəqi 7,2, Tiraj 500.

"Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB,
Bakı - 370004, Böyük Qala küç., 41
Lisensiya: Seriya AB 022031. A-031. 17.03.1999
Əlaqə telefonları: 92-56-34, 93-59-46

Sevgili Türk genci!

Yunus Oğuz bu kitabı sənin üçün yazıb. Bütün obalardan Uca, bütün Ellərdən Yüksək, bütün Yurdlardan Möhtəşəm Vətənimizin şərəfinə, onun bu gün dünyaya gələn cocuğundan tutmuş sabah dünyadan köçəcək ixtiyar qocasınadək hamıya - Ulu Türkümüzə ithaf edib.

Sevgilə yazılıb. Hər sətirdə, hər sözündə Türk Dünyasına, Türk tarixinə... duyğulu bir məhəbbət var... Sən də sevgilə vərəqlə, sevə-sevə oxu və yadda saxla: Sənin Vətənin Böyükdür, Qərbdən Şərqə, Şimaldan Cənuba sığmazdır.

Bu kitabı oxu və qürur duy. Oxu və sev Türk dünyasını, Türk adını!

OXUYACAQLARINIZ

Azərbaycan tarixinin gerçək üzü - <i>Firudin Ağasioğlu</i>	5
Tarixi həqiqət - <i>Əliyar Səfərli</i>	7
Türkün özünə qayıdışı - <i>Füzuli Qurbanlı</i>	10
Qədim Anadolı və Azərbaycan türkləri	14
Türk tarixi fəlsəfəsində ümumtürk təfəkkürü	69
Elçibəy fenomeni	88
Milli təzadlar və Elçibəy.....	92
I Daranın "Bisütun yazıları" (kitaba əlavə).....	95

AZƏRBAYCAN TARIXİNİN GERÇƏK ÜZÜ

Azərbaycan tarixi üzörinə çəkilmiş qara pərdə çoxdan çürüsə də, onu bir-dəfəlik götürüb çöplüyə ata bilən intellektual qüvvə, azəri türklərinin tarixi üz-rə elmi səviyyəsi olub, təpərli söz deməyə qadir olan gənc alimlərimiz təəssüf ki, hələ yetişməyib. Akademiyanın naftalin qoxulu "görməli tarixçiləri" bu çürümüş pərdəyə elə sarılıb oturublar ki, onları yerindən tərpətməyə qadir olan qeyrətli alimlərimizin əksəriyyəti artıq qocalıb əldən düşüb, çoxu da dünyasını dəyişib. Təkcə azəri türklərinin deyil, bütöv türk etnosunun tarixi, daha doğrusu, "yazılmış tarixi" bu durumdadır. Tarixi dövlətləri qurub yaşadan, bütöv Avrasiyanın ayrı-ayrı bölgələrində tarix yaradan türklərin tarixini türklər yox, başqaları yazmış və bu yazılarda bu tarixi qara pərdəyə bürümüşlər. Türk tarix yaradıb, bu tarixi türkün düşməni qələmə alıb. Min illər boyu davam edən bu durumun iç üzünü indi-indi açılmaqdadır və bu yöndə yalnız son iyirmi ildə ciddi araşdırmalar aparılmaqdadır. Bu baxımdan, Yunus Oğuzun yazdığı əsər irəli atılan addımlardan biridir.

Anadolu və Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə işıq tutan bu tədqiqat işi-ni oxuyanda içimdə bir rahatlıq yarandı, bir daha əmin oldum ki, illərlə apardığımız mübarizə artıq bəhrəsini verir. Artıq gənc ziyahlarımız milli kökü öyrənməyə qeyrət göstərirlər. Əsərin mənə o yatdığı ilk və ən əsas təəssürat bu oldu. İkinci və daha mühüm təəssürat isə Yunus Oğuzun tutub getdiyi yol oldu, o yol ki, dediyim qaranlıq pərdəni zibilliyə atmağa aparır, ifadə üçün üzr istəyirəm, bəlkə də bu yerdə arxivə demək olardı, ancaq milləti təhqir edən zatlara yazısı arxivi də murdarlayır. Əsərin gərəkli cəhətlərindən biri də türklərin ilkin Ata yurdu probleminə düzgün baxışdır. Belə ki, son üç əsrdə avropalı və rus alimləri tarixçilərinin qarşısına "Altay nəzəriyyəsi" deyilən qondarma bir şey atıblar və deyiblər ki, siz türklər böyük xalqınız, monqollar da fateh xalqdır və oralarda bir tunquz-mancur deyilən tayfalar var, onlar da sizdendi və hamınız bir yerdə "Altay" xalqınız, gedin tarixinizi orada axtarın, biz də kitablar yazıb sizə kömək edərək, Monqolustanda sizə Ata yurd da taparıq. Bu şirin nağıla inanan türk alimləri, hətta türkçülüyünə qotiyən şübhə etmədiyim türkçülərimiz günü bu günə qədər həmin xəyali Ata yurdu axtarırlar. "Lakin dəqiq" yerini tapa bilmirlər, tapa da bilməzlər, çünki axtarılan bölgədə qədim türk arxeoloji kultürü olmalıdır ki, bunu təsdiq etsin. İndiyə kimi əsas sayılan Afanas-

yev, Andropov kultürü də özünü doğrultmadı, məlum oldu ki, bu kultürü Batıdan aparıb Altaya çıxarıblar. Monqol-türk dil paralelləri də qədimə getdikcə eyni mənşəyə deyil, hun çağından başlanan ayrı-ayrı dillərin kontaktu ilə bir-birinə ötürülən alınmalardır. Keçən bu üç əsr ərzində alimlərin Ata yurd axtarışı nəticə vermədiyini kimi, "Altay nəzəriyyəsi" də ortalığa atılmış bir fikir səviyyəsindən yuxarı qalxıb təsdiqini tapmadı. Yunus Oğuzun tutduğu yol sadələşdirmə cığırının apardığı çıxılmaz yola deyil, türk tarixinin yatdığı Anadolu-Azərbaycana, daha doğrusu, Ön Asiyaya aparıcı yoldur.

Müəllif Ön Asiyada m.ö.III min ildən üzübəri tarixi qaynaqlarda qeyd olunmuş yer-yurd, şəxs və boy adları içində türk etnosu ilə bağlı ifadələrin varlığını əsas tutub, doğru olaraq, belə sual ortaya qoyur: Əgər türklər Doğudan Batıya miqrasiya edəblərsə, onda həmin miqrasiyalardan min illər əvvəl yazılmış bu bəlgələr necə ortaya çıxıb?

Müəllif bu yöndə ikinci bir sual verir: Doğudan Batıya ilk böyük köçlər başlayanda nə üçün sayca hunlardan on qat çox olan çinlilər deyil, məhz türklər miqrasiya etdi? Suallara verilən cavablar çox məntiqlidir və gerçəkliyi əks etdirir: Prototürklər Ön Asiyadan Doğuya miqrasiya etmiş, min illər sonra zaman-zaman hun, oğuz-səlcuq adıyla geri dönmüşlər. Bəli, Anadolu, Azərbaycana türklər gəlməyib, məhz qayıdıb, vaxtilə çıxdığı Ata yurda geri dönüb!

Yeri gəlmişkən, bir-iki iradəmi də bildirmək istəyirəm. Əgər bir tarixin üstündəki qara pərdəni cırıb atırıqsa, onun altında görünən xalqların adını indidən düzgün yazmalıyıq ki, yeni nəslin dilinə yatsın. Məsələn, indiyə kimi bizə iskit-skif, kimmer və sair formada təqdim edilən adların düzgün yazılışını verməliyik: saqa, qamər və s. Vaxtilə qədim formasını müəyyən edib verdiyim bir çox adlar artıq elmi ədəbiyyatda təklif etdiyim formada işlənir, yəni kimmer əvəzinə qamər yazılır, Midiya əvəzinə Mada, lullubey əvəzinə lulubi, turukki əvəzinə turuk yazılır. Əgər Bisütunun üç dilli yazısında bir dildə Qaumata, digər dildə Qam-Ata forması varsa, nə üçün düzgün olmayan Qaumatanı işlədik, adın düzgün forması olan Qam-Atanı işlətmirik?

Y.Oğuzun bu əsərində xeyli yeni fikirlər, yeni tapıntı və müşahidələr var və bunlardan çoxunun elmi ədəbiyyata yol tapacağına inanıram. Belə dəqiq müşahidələrdən biri də quti etnonimi ilə qut sözünün əlaqəsi haqqında verilən izahatdır. At kultu, atçılıq ilə bağlı deyilən fikirlər çox görüklü məsələdir, çünki müəllifin dəqiq məntiqi atçılığın fars etnosuna yox, türklərə aid olduğunu ortaya qoyur. Kitabın qiymətli cəhətlərindən biri də sonda verilən qədim mətnlərin azəri türkcəsinə çevrilməsidir. Əzelliklə dilimizə ilk dəfə çevrilən bu qədim qaynaqlar tədqiqatçılara, müəllim və tələbələrə çox gərəklidir. Əsərin işıq üzü görməsi qaranlıq pərdə altında yatan tariximizin aydınlığa çıxmasına yardım edəcək.

Firudin Ağasioğlu,
professor

TARIXİ HƏQİQƏT

Azərbaycan türklərinin tarixi bu günə qədər az öyrənilmiş, onun gerçəklikləri tarixin qaranlıq dumanları içərisində itib-batmışdır. Bu xalq keçmişindən, soykökü və milli özülündən uzaq salıb ayırmaq üçün tarixi təhriflərə uğradılmış, adına saxta, qəndarma bir tarix yazılmışdır. Buna görədir ki, cild-cild tarix kitabları çap olunmadan arxivlərə verilmiş, Azərbaycan türkünün adına yazılmış bu əsərlər xalqın həqiqi tarixini, onun keçib gəldiyi mərhələ və yolları doğru-dürüst əks etdirmədiyini üçün gözəndən düşmüşdür. Beləliklə, sovet tarixçiləri sovet ideologiyasına söykəndikləri üçün vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilməmiş, bəzi tarixşünaslar isə paniranizm və kosmofiliyə qapıldığı üçün Azərbaycan türkünün gerçək tarixi yaranmamışdır. Türkün etnogenezisi, ərazisində əskidən bəri yaranmış dövlətlər qəsdən dolaşdırılmış, haqqında elmi həqiqətdən uzaq məlumatlar verilmiş, çox vaxt da onlar öz milli türkçülük özülündən uzaq salınmış, başqa xalqların adına qələmə verilmiş, tariximizin başına tarixin özünün görmədiyini oyunlar açılmışdır. Məqsəd də bu xalqı alçalmaq, kiçiltmək, özündən, öz mənəvi və tarixi varlığından ayıraraq əymək, milli qürur və ləyaqətini öldürmək, milli şərəfini və ərazi bütövlüyünü inkar edib saxtalaşdırmaqdır.

Azərbaycanda tariximizi çox vaxt türksoylu alimlər yaratmadığına görə, həm də bu tarix sifarişlə yazıldığı üçün xoşagəlməz nəticələrlə qarşılaşmışıq. Adımız, soyumuz, milli ənənə və varlığımız, soykökümüz, tarixi olaylarımız, milli dəyərlərimiz, elm və mədəniyyət sahəsindəki uğurlarımız obyektiv elmi tədqiqini tapmamışdır. Nəticədə milli ideologiyamız formalaşmamış, ağır təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Doğma tariximizi yaratmağı yad, ögey alimlərdən gözləmək, milli şəxsiyyəti bilinməyən ziyahlara etibar etmək heç zaman istənilən nəticəni verməyəcək. Öz tarixini yaradan türk öz tarixini də araşdırmalıdır. İqrar yolu - inkar yoludur. İqrar olunub yazılan tarix türkün adına ləkədir, bu tarix iqrarlanmış, sovetləşmiş, farslaşdırılmış bir tarixdir. Gerçək tariximizi gözləyirik. Təbii ki, bunun üçün milli mədəniyyəti, əqidə və məsləki türkün özü kimi saf, uca və duru alimlər nəsli yetişdirilməlidir. İqrarlanmış alimlərdən bunu gözləmək boş, mənasız bir işdir.

Azərbaycan tarixşünaslıq elmi öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmədiyini üçün ayrı-ayrı ziyalılar gerçək tariximizi yaratmaq arzusu ilə yaşamaqda və bu barədə

də fikir mübadiləsi aparılmasını bir zərurət kimi irəli sürməkdədir. Görkəmli qələm sahibi Yunus Oğuzun bu əsəri də, məhz milli qürurdan doğmuşdur. Onun bu əsərə "Elçibəy fenomeni"ni də daxil etməsi rəmzi mənə daşıyır. Daha doğrusu, yeni əsər Elçibəy nəsihət və tövsiyələrinin məntiqi nəticə və ifadəsi kimi səslənir. Yunus Oğuzun sevimli və unudulmaz xocası Elçibəy kimi milli tarixə ayıq-sayıq münasibəti, arzu və istəyi rəğbət doğurur. Bu əsər Elçibəy ruhundan doğduğundan onun ruhunun təmsalıdır.

Kitabda saxta, qondarma tarixçilərin rolu, üsulu, ərkənı tarixi qaynaq və faktlar əsasında tənqid olunur, Azərbaycan ərazisində yaranmış ən əski dövlətlərdən, hakim sülalələrdən söz açılır, onların haqqında doğru-düzgün təsvir yaradılır. Eramızdan öncə III minilliyin sonlarından başlayaraq, ittifaq yaranan lullubəy və kuti tayfalarından, Manna, Midiya dövlətlərindən, türklərin soykökü, əlaqə və münasibətlərindən, tarixi ərazi və köçlərindən bəhs edilir. Həm də nəinki bəhs edilir, eyni zamanda bu haqda irəli sürülən qondarma mülahizə və fikirlərə münasibət bildirilir, fikir mübadiləsi aparılır və bununla da tarixi təhriflər üzə çıxarılır. Qərəzli, məkrli "elmi həqiqətlər"dən tariximizi duruldub saflaşdırır, yeni elmi təsəvvürlər yaradır, qeyri-elmi dəlilləri elmi dəlillərlə rədd edir.

Yunus Oğuzun "Avesta" haqqında irəli sürdüyü qənaətlər elmi təsir bağışlayır. Araşdırıcı alim bu nəticəyə gəlir ki, "Avesta" yarandıqdan çox sonralar fars dilinə tərcümə olunmuş, zərdüştüyün yayılmasında özəl xidməti olan mağ tayfası bu dinin əsas tayfası olduğu halda sıxışdırılmış, Zərdüştün Midiyada doğulması inkar olunmuş, mağlar farsdilli tayfa kimi irəli sürülmüşdür. Burada onu da bildirmək istəyirik ki, bu və bunun kimi məsələlər təkcə xarici şərqşünasların əsərlərində deyil, bu yaxınlarda çapdan çıxan "Azərbaycan tarixi" kitabında da elmi təhriflərə uğradılmış, doğma zəmindən uzaq salınmışdır. Onun məhz öz vətənimizdə yazılıb çap olunması təəccüb və heyrət doğurur, gözlərimə inana bilmirəm. Tarixyazarlıq elmimiz durulub saflaşmaq əvəzinə burulğan və bataqlıqlarda qərq olmaqdadır.

Əsərdə kimmerilər, saklar, skiflər, hunlar barəsində aparılan fikir mübadiləsi, irəli sürülən yeni qənaət və düşüncələr müəyyən baxımdan orijinaldır. Ümumtürk təfəkkürünün təkamül mərhələləri, şəxsiyyət və millətin özünü dərk etməsi və s. kimi elmi-nəzəri problemlərə də müəllifin özünəxas münasibəti düşündürücüdür.

Əsər milli duyğu və düşüncələrlə məhdudlaşıb qalmır, beləcə türkün tarixinin ayrı-ayrı dövr və mərhələlərinə nəzər salınır, Ulu Azərbaycanın əski tarixinin müəyyən mənzərələri göz önünə gətirilir, onun qədim sakinləri barəsində çox fərqli və düşündürücü müddəalar qarşıya qoyulur. Onları gələcəkdə daha dərinlərə aparıb, yeni-yeni elmi araşdırmalar aparmaq mümkün və zəruridir. Yunus Oğuzun elmi təfəkkürü, istedadı və səriştəsi buna tam zəmanət verir.

Ərdəmli yazarıma ulu türk tariximizi yenidən yazıb-yaratmaqda uğurlar dilo-yirik. Şərəfli türk tarixi Yunus bəy kimi qeyrətli, vətənpərvər, ağıllı və uzaqgörən şəxsiyyətlər tərəfindən yazılıb ortaya qoyulmalıdır. Yad və ögeylərin yaratdığı saxta tarixlərə cavabın yolu və üsulu da, məhz budur. Xalqımız yeni-yeni tarix əsərlərində öz ulu babalarının ruhunun əksini görmək həsrətilə yaşayır, böyük və özəmətli keçmişinə nəzər salıb, mənəvi təskinlik tapmaq ümidi ilə alışıb yanır. Yenilməz bir milləti öz keçmişindən ayıraraq ruhən, mənən öldürmək, tarix səhnəsindən silib atmaq niyyəti ilə qələmə sarılan qondarma, yabançı alimlərə qarşı səlib müharibəsi aparılması günü gəlib çatmışdır. Yolun uğurlu olsun!

Əliyər Səfərli,
professor

TÜRKÜN ÖZÜNƏ QAYIDIŞI

Son bir neçə əsrdə fəaliyyətimizin hər sahəsinə yadlar iradəmizdən asılı olmayaraq qadağalar qoyublar. Tariximiz, intellektual, fiziki fəaliyyətimiz, hətta daxili yaşantılarımız yadların "olmaz"ları çərçivəsində sıxılıb. Özümüzo, ailəmizə, millətimizə, dünyaya bu "mağara"dan baxmaq zorunda qalmışıq. Və nələr itirmişik... Sayı-hesabı yoxdur. Yunus Oğuz bu əsərində onlardan ən vaciblərinə, ən əsaslarına toxunur. Bəli, türk millətinin tarixinə biz türklər erməni, rus, ingilis, alman, ərəb "tarixçiləri"nin gözü ilə baxmış, Avropa - xristian fəlsəfəsini ümumdünya, klassik fəlsəfə saymış, xristian təfəkkür tərzini ümumbəşəri təfəkkürün nümunəsi kimi qəbul etmişik. Bu yolda az-çox uğur qazananları alim, dahi, böyük mütəfəkkir adlandırmışıq. Tarixin ömrü baxımından, Ruhun mahiyyəti yönündən bir An olan bu 300-400 il, Türk Təfəkkürünün hər bir türkün beynində, ruhunda, mənəviyyatında olan zərəsi küçə kənarına atılmış görəksiz əşya kimi inildəmiş, öz Tanrısından imdad diləmişdir. Ancaq yad təfəkkür sahibləri onun üstündən "tarixin təkəri"ni sürərək, dirçəlməsinə mane olmuşlar. Türk Ruhu əzildi, nazıldı, ancaq XX əsrdə Məmmədəmin və Elçibəy adlı iki zərəsinə elə "passionarlıq", hərəkət enerjisi verdi ki, qaranlıqlarda qərğ olan tariximizə, mənəviyyatımıza, təfəkkürümüze, ruhumuza nur saçılmağa başladı. Yunus Oğuzun ortaya qoyduğu bu əsəri o nurlardan biri hesab etmək olar. Şiirtməsiz!

Bu əsəri də şərti olaraq, tarix, təfəkkür və ruh bölmələrinə ayırmaq olar. Ayrı-ayrı adlandırılısalarda onların hamısını tarix, təfəkkür və ruh "məntiqi sapa" düzür. Bu "sap"ın materialı Türk millətindən ibarətdir. O, tarixi başlayır. Başlanğıc həmişə problematiktir. Əsərin, ümumiyyətlə, mövzusu problematiktir, çünki bir çox anlamda başlanğıcdır. Elə buna görə də birməfəse və çox maraqla oxunur. Onun arxiaktuallığını nəzərə alaraq, bəzi məqamlarının əhəmiyyətini göstərməyə çalışaq.

Müəllif türk tarixinə yeni baxış, yeni nəfəslə gəlir. Uğurludur, həm də effektivdir. Onun effekti çox tez duyulur, dərk edilir. Türk tarixinə yeni yanaşmada bunu görməmək mümkün deyil.

Bizə öz yurdumuzda həmişə "gəlmə" deyiblər. Qərbdə "siz şərqlisiniz", Şərqdə isə "qərblisiniz" iradəni bildiriblər. İndi nə Sibiriyanı, nə də Qafqazı bizim vətən saymırlar. Y.Oğuz isə göstərir ki, biz həm qafqazlı, həm də şərqli-

yik. Başlanğıc isə Qərbdən yaranıb. İlk "köç" Qərbdən Şərqə, sonra isə geriyyə olub. Bu qiymətli fikir üzərində fəlsəfi ümumiləşdirmə aparmaq istərdik.

Qumilyov elmə "passionarlıq" anlayışını gətirdi. Və tam əminəm ki, özü də sona qədər anlamadı ki, hansı çevrilişi edib. "Passionarlıq" çağdaş elmi nəzəriyyələr baxımından millətin bütün mahiyyətini tarixilik, statik, mənəvi, ruhu və s. aspektdən ifadə edən mərkəzi anlayış kimi görünür. Passionarlıq millət adlanan kollektivin mövcudluğunu, funksiyalarını və inkişafını birbaşa şərtləndirən amildir. İndi Y.Oğuzun versiyası prizmasından qədim xalqların passionarlığına baxaq.

Qədim millətlərin passionarlığı müasir millətlərdən fərqlənir. Bu, həyat tərz, daxili kamillik dərəcəsi, ünsiyyət və hərəkət formalarının kəskin fərqliliyi ilə bağlıdır. Belə ki, qədim millətlərin passionarlığı daha çox fiziki məkanda yerdəyişmə, fikrin hərəkətə yönəliyi və bu əsasda ətraf mühiti hərəkətlə (fiziki yerdəyişmə ilə) dəyişməyə əsaslanırdısa, çağdaş zamanda bir yerə külli sayda toplaşib, enerjini daxili ünsiyyəti tənzimləməyə, oturaq halda ətraf mühiti "araçı vasitə" (texnika) ilə dəyişməyə və bu baxımdan, enerjinin intellekt növünə üstünlük verməyə əsaslanır. Yəni indi Qərbin "köçəri" deyə istehza etdiyi hal qədim millətlərin passionarlığının yeganə ifadə forması idi. Türk tayfaları isə böyük bir geosiyasi məkanda daim "köç" ediblər (yəni çox "passionar" olublar). Onlar Qərbdən Şərqə və geriyyə bütün məkani enerjiləri, mədəniyyətləri, ruhları və nəfəsləri ilə çalxalayıblar. Bir yerdə duran, zəif, ölgün türk görməzdin. Onun bir qolu Qərbdə adamları hərəkətliyi, enerjisi ilə ram edir, öz "passionarlıqlarını" oturaq (yəni ölgün) xalqların qadınlarının bətninə "verirdilərsə". Şərqdə böyük imperiyalar qururdular. Ona görə də türk qədər olumla-ölüm arasında oynayan, çalxalayan başqa bir millət mövcud deyil. Beləliklə, türk əsrlərlə Qərblə Şərqi "çalxalaya-çalxalaya" öz "passionarlıqlarının" bir qismini "oturaq"lara (yəni ölgünlərə) verdi, başqa sözlə, onlara həyat bəxş etdi. Sonra yetimdən soruşdular ki, "kimi söyersən", dedi ki, "mənə çörək verəni". Bu "oturaq"lar da türkü Qərbdə də, Şərqdə də "gəlmə" adlandırməyə başladılar. Yunus Oğuzun bu əsərdə irəli sürdüyü "Qərbdən Şərqə axın" ideyasında bu, aydın görünür.

Tamamilə məntiqi, inandırıcı və yeganə düzgün versiya sayırıq və hesab edirik ki, Azərbaycan (və bütövlükdə bütün türk) tarixçiləri təxirəsalmadan bu versiyanı inkişaf etdirməlidirlər. Çox güman ki, bu işdə yaxın zamanlarda Monqolustanda tapılmış Bilgə Xaqanın yeni məqbərəsindəki yazılar böyük rol oynayacaq.

Ayrı-ayrı tarixi faktların doğru olub-olmadığına toxunmadan "Qərbdən Şərqə axın" versiyası haqda bunları demək istərdik. Çünki ideyanın həqiqiliyi fonunda ayrı-ayrı faktlar xırda görünür.

Tarixilik baxımından, "Qərbdən Şərqə axın" ideyası nə qədər əhəmiyyətli-

dirsə, fəlsəfi prizmadan “Türk tarixinin fəlsəfosində ümumtürk təfəkkürü” əsəri bir o qədər aktualdır. Bu da başlanğıcdır. Bunu müəllif də etiraf edir və “hər tərəfdən zərbələr” gözləyir. Mən isə deyərdim ki, zərbələri əsərin ruhuna yox, ona yad olan düşüncələrə yönəltmək gerəkdir. Türk tarixinin fəlsəfəsi tam qaranlıq bir sahədir və orada yaranan ışırtıyı tapdalamaq yox, ona əlavə nur vermək lazımdır. Bu baxımdan, müəllif maraqlı fikirlər ortaya qoyur. Bəri başdan deyim ki, fəlsəfədə mübahisəli məqamlar həmişə var. Fəlsəfenin tarixi bunun əyani sübutudur. Ancaq mən burada bilərəkdən əsərdə müsbət saydığım məqamların qabardılmasına, mənalandırılmasına diqqət yetirəcəm. Çünki doğma türk tarixinin fəlsəfəsi meydanında yaranan ışırtıya az da olsa, güc vermək daha konstruktivdir.

Yunus Oğuz türk millətinin tarixinə Türk Təfəkkürünün halları prizmasından baxır. Bu tarix türkün öz Böyük Təfəkkürünə qayıdışı kimi təsəvvür olunur. Türkün Təfəkkürünə qayıdışı özünüdərk, Bütövləşməsi, Milliləşməsi, Azad olmasıdır. Onun böhranlar keçirməsinin, kənar ruhun “qapalı dairəsinə” düşməsinin səbəbi Türk Təfəkküründən uzaqlaşmasıdır. Və bu bağlılıqda maraqlı bir məqam meydana çıxır. Təfəkkürün özündən uzaqlaşması maddi “həzzalma” ilə bağlıdır. Yeni gündəlik, məişət ləzzətlərinə uyan fərd sonda Təfəkkürü itirir və başqa bir “məənvi dairəyə” düşür. İndi türkün həmin “dairəni” tərک etməsi üçün yenidən Ümumtürk Təfəkkürünə qayıdışı lazımdır. Bu isə FƏRD-MİLLƏT-BƏŞƏRİYYƏT triadasında reallaşa bilər. Yolun ən önəmli “dayacaqlarından biri isə Dövlətdir. Başqa sözlə, Dövlətsiz Böyük Təfəkkürə qayıdış mümkün deyil (“kəndinə qayıt”). Bu fikirlərdən sonsuz sayda fəlsəfi problemlər çıxır. Fərd-millət münasibətləri, Millət-Bəşəriyyət, Dövlət-Millət, Dövlət-Bəşəriyyət və s. və il. münasibətlər. Ancaq Y.Oğuzun Türk Təfəkkürünə qayıdış fikri ilə səsleşən və çağdaş Qərb fəlsəfosində böyük önəm daşıyan bir məqam da var.

Pitirim Sorokin çağdaş Qərb mədəniyyətində böhranı onun ideomastik (Ruhani, Təfəkkür mahiyyətli) növdən “hissi həzzalma” (duygular, istəklər, sensasiyalar dəyərlərinə üstünlük verən) növə keçməsinə görə. Və burada idealistik (Ruhani ilə İnsaniliyin ülvü tərəflərinin sintezi) növ aralıq təşkil edir. P.Sorokin bu böhrandan çıxış yolu kimi “həzzalma”dan ideonistik mədəniyyət növünə qayıdışı əsas götürür.

Bu qısaca şərh Y.Oğuzun Türk Təfəkkürünə qayıdışın əsaslı olduğunu və onun yollarının doğru göstərilməsini sübut edir. Bu yollar əsərdə xırdalanıb. Maddi nemətlərə, hakimiyyət uğrunda savaşa, müharibələrə, qırğınlara və sairə üstünlük verməkdən imtina etməklə Bütöv Türk Təfəkkürünün mahiyyətinə qayıtmaq göstərilib. Bu da Türk Təfəkkürünün mahiyyətə Barışa Ruhani təbiətli integrasiyaya, Gözəlliyə, Müqəddəsliyə və Kamilliyə söykəndiyini sübut edir. Kamillik müəllifin bu yöndə söylədiyi fikirlərin mərkəzində dayanır. Və

sufiliklə türk kamilliyi arasındakı fərqlər göstərilir. Burada da onu haqlı sayırıq.

Başqa bir maraqlı məqam Milli Ruhun Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşmasına və Dövlətin yaranmasına təsiri ilə bağlı söylənen fikirlərlə əlaqədardır. Dövlətçiliyi Təfəkkür və Milli Ruhla bağlamaq fəvqəladə vacib addımdır. By çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyinin mərkəzi problemlərindən biridir. Bu yöndə araşdırmaların davam etdirilməsi çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, əsər bu istiqamətdə maraqlı fikirlərlə zəngindir. Təbii ki, bir kitabda onları tam açmaq mümkün deyil. Ona görə də irəli sürülən fikirlər bəzən tezis xarakteri daşıyır. Zənnimcə, müəllif onların fəlsəfi araşdırmasını davam etdirməlidir. Onları vahid fəlsəfi sistemə salmaq çox lazımdır. Bu, sözün həqiqi mənasında türkün özünə qayıtmasında mühüm rol oynayardı. Elə bu mövqedən də müəllifin “Elçibəy fenomeni” yazısı maraqlı doğurur və onun da genişləndirilməsi, daha fəlsəfi edilməsi arzulanır.

*Füzuli Qurbanlı,
fəlsəfi elmləri namizədi*

QƏDİM ANADOLU VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİ

ÖN SÖZ

Türklərin tarixi haqqında kitabları oxuduqdan, qədim mənbələri araşdırdıqdan və öyrəndikdən sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, istər Azərbaycan, istər rus və Qərb tarixçiləri, istərsə də qədim mənbələr türkün genezisini və inkişaf mərhələlərini ya tam açmaq istəmirlər, ya da buna siyasi və milli motivlər mane olur. Nəzərə alaq ki, sovetlər dövründə türk tarixini fraqment olaraq, əsasən milliyətçə türk olmayanlar yazmışlar. Bu fraqmentlər isə türklərin genezisinin aşkarlanmasından çox, onların tarixin qaranlıq və dolanbac yollarında itməsinə səbəb olmuş, bütövlükdə türklərin tarixinin inkişafına kölgə salmış və nəticədə ayrı-ayrı türk tayfalarının tarixinin yazılmasına xidmət etmişdir. Bu sahədə ardıcıl olaraq türklərin tarixini əhatəli və ətraflı yazan L.Qumilyovu çıxmaq şərtilə, yerdə qalan sovet tarixçiləri əsasən siyasi sifariş yerinə yetirmiş, sovet məkanında yaşayan türklərin tarixində xeyli təhrifə yol vermişlər. Əlamətdar haldır ki, sovetlər erası bitdikdən sonra türkün tarixinə yenidən baxış, onun genezisinin təhqiqatı türkçü alimlər üçün preroqativ mövzu olmuş və indi də bu mənada gündəmdə qalmaqdadır. Lakin əsas baş mövzu və yaxud əsas tezis bütün tarixçilərdə eynidir:

Türklərin ana vətəni Şərqdir(?). Türklər tarixin müəyyən zaman kəsiyində Şərqdən Qərbə doğru axın ediblər.

Bu əsas tezis türk tarixinə baxışları dəyişdirə bilmir, tarixin dərinliyinə enməkdə və türkün tarixini öyrənməkdə sığır rolunu oynayır.

L.N.Qumilyov yazır: "Avrasiyanın ürəyi - Böyük Səhra - qədim türklərin torpağıdır, - Çin səddindən Karpata qədər uzanır. Cənubdan Əfqanıstan və İranla, Şimaldan isə Sibir tayqası ilə həşiyələnmişdir. Ta

qədimdən bu səhranı Skifiya, farslar -Turan, çinlilər -"şimal barbarların" səhrası - Bəyxu adlandırmışlar. Eramızdan 200 il əvvəl bu geniş sahənin bir hissəsində ilk türk dövləti yaradılır".

Bax belə, *ilk türk dövləti eramızdan əvvəl II əsrdə yaranıb və sonradan türklərin Qərbə axını başlayıb.*

N.A.Baskakov "Тюркские языки" kitabında türk dillərinin inkişafını 6 dövrə bölür və ilkin başlanğıc dövrünü Altayla bağlayır:

1. Altay dövrü;
2. Hun dövrü (V əsrə qədər);
3. Qədim türk dövrü (V-X əsrlər);
4. Orta türk dövrü (X-XV əsrlər);
5. Yeni türk dövrü (XV-XX əsrlər);
6. Yeni dövr.

Göründüyü kimi, müəllif birinci - Altay dövrünü tarixsiz yazır və qeyd edir ki, bu ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələrin ümumi Altay dili mövcud idi və türk dili o biri dillərlə qarışıq idi. Yalnız sonradan Altay dili tunquz-manjur, türk və monqol dillərinə ayrılmışdır.

Q.E.Qrumm - Qrijimaylo türk xalqının kökü haqqında yazır ki, türklərin ulu babaları So əyalətindəndir. Bu əyalət hunların sərhəddindən şimalda yerləşir..., daha doğrusu, indiki Monqolustan ərazisindən şimala - Altaya doğru...

Təəssüfedicidir ki, Altay dövründən başlayaraq, müəlliflər türk tayfalarını müxtəlif qollara ayırdıqları halda türk dövlətinin başlanğıcını Böyük Hun Xaqanlığı ilə bağlayır və sonradan bu imperiyanın ikiyə bölünməsinə qeyd edərək (Qərbi Hun və Şərqi Hun imperiyası) hunların (türklərin) Qərbə doğru irəliləyişini və həmin ərazilərdə dövlət və imperiya yaratmalarını yazırlar.

Bələklə, *hunların Qərbə axını başlayır.* Müəlliflərin fikrini nəzərə alsaq, Şərqdən Qərbə doğru Böyük Axın 800 ildən bir qədər artıq davam edib, yəni birinci Böyük Axın təqribən eramızdan əvvəl III əsrin sonlarında başlayıb, eramızın VI əsrinin əvvəllərində isə sona çatıb. L.N.Qumilyov yazır: "Sarmatlar öz həmyaşıdları hunlar və skiflər kimi özlərinin etnogenezisini eramızdan əvvəl III əsrdən başlayaraq, Daxili Asiyadan Qərbə qədər yayıblar. Sınıdırılma fazası onlar üçün faciə ilə bitdi: 370-ci ildə hunlar sarmatlarla müharibəni udur və onları Qafqazdan İspaniyaya qədər yayırlar. Lakin 463-cü ildə bolqarlara məğlub olan hunlar Böyük Səhranın tarixi xəritəsindən silinirlər... 557-ci ildə Xəzər

ətrafına türklərin (qədim türklər) ordusu gəldi və onda xəzərlərin tarixi başladı”.

Nəzərə alaq ki, *sovet tarixinin bütün müəllifləri türklərin Şərqdən Qərbə doğru Böyük Axınına geniş şərh etsələr də, bəşəriyyətin əsas qədim sivilizasiya mərkəzlərindən yan keçirlər*. Belə ki, təhqiqatçılar tarixin əsas sivilizasiya mərkəzləri olan Güncy Qafqaz ölkələri, Anadolu və Kür-Araz arası mədəniyyət, indiki Güney Azərbaycan ərazisi və Ya-xın Şərq türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdən yan keçir və bütövlükdə türk tarixini Şərqə bağlamaqla sübut etmək istəyirlər ki, türklərin tarixi Hun Xaqanlığından başlayır. Məsələn, İ.Əliyev və T.Bünyadov qeyd edirlər ki, türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dili bu ərazidə hələ eramızın IV-V əsrlərində təşəkkül tapıb. Eyni fikirləri alban tarixçisi Fəridə Məmmədova da adlarını çəkdiyimiz müəlliflərlə bölüşdürür.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixini təhqiq edən Rəşid bəy İsmayılov yazır: “Asiyadan Avropaya vaqə olmuş olan mühacirlərin cərəyanları başlıca Qafqazın şimalında və qismət dəxi Azərbaycandan mühür eyləmiş olmaqla azərbaycanlılar irqən Asiya və avropalılar ilə dəxi münasibətdədirlər...” və sonra qeyd edir: “... Miladın 425-ci sənə-sindən başlayaraq “Səlcuq” türkləri (müəllif hunları nəzərdə tutur - Y.O.) burada yurd salmağa başladılar...”.

Bahəddin Ögəl daha irəli gedərək türklərin Anadoluya gəlişini VIII-IX əsrlərə bağlayır. O, “Türk kultürünün gəlişmə çağları” kitabında sovet tarixçiləri kimi türklərin tarixini hunlarla bağlayır və Anadoluya axının səlcuqların və oğuzların zamanında baş verdiyini bildirir.

Kür-Araz mədəniyyətinin mərkəzində duran Azərbaycana, sivilizasiya beşiyi olan Anadoluya türklərin axını VIII-IX əsrlərə bağlamaq on azı təəccüblü görünür. Belə ki, digər qədim mənbələr burada türk toponimlərinin və tayfalarının adını bildirməklə yanaşı bu tayfaların burada ta qədimdən yaşadığını da göstərir.

Qərribə məntiq yaranır. Bir sıra müəlliflər və qədim mənbələr Orta Asiyadan asılı olmayaraq, türk tayfalarının əsrlərcə Qafqaz və Anadolu-da aborigen kimi türk və ya prototürklərin yaşadıklarını göstərmişlər. Sonradan gələnlər ya yerlilərə qaynayıb-qarışıb, ya da yenidən başqa ərazilərdə məskunlaşmışlar. Qərribədir ki, bəzi tarixçi müəlliflər türk tayfalarının bu yerlərdə yaşadıklarını inkar etməsələr də, bu yerlərdə türk dövlətlərinin mövcudluğundan heç bir söhbət açmırlar. Bu da on-

dan irəli gəlir ki, bizə çatan mənbələr yunan, fars, erməni, akkad və digər dillərdə ya təhrif olunmuş, ya üstündən sükutla keçilib və ya dəyişdirilmiş halda olub. Əlahəzrət faktın üstündən sükutla keçmək olar, lakin onu əbədi susdurmaq mümkün deyil.

LULLUBƏYLƏR VƏ KUTİLƏR

İqrar Əliyev qeyd edir ki, Azərbaycanda eramızdan əvvəlki I minilliyin başlanğıcında bir sıra qədim dövlətlər yaranmağa başladı. Onların ən qədimi Manna dövləti idi. (*Kifayət qədər mübahisəli olan bu fikir bir daha göstərir ki, yalnız və yalnız faktları təhrif etmək və oxucuları azdırmaq üçün tarix elmində sofistikanı ustalıqla tətbiq edirlər - Y.O.*).

Urmiya gölünün cənub-şərqində təşəkkül tapmış Manna dövlətinin xalqımızın tarixində böyük rolu olub.

... Eramızdan əvvəl III minilliyin sonlarından başlayaraq, lullubəy və kuti tayfaları möhkəm ittifaq yaratmışdılar. Manna dilində etnik, dil, iqtisadi və mədəni baxımdan lullubəy və kuti tayfalarının törəmələri, əsl varisləridir.

Təəssüf ki, müəllif bu tayfaların müasir dövrdə kimlərə yaxın olduğunu açıqlamaq belə istəmir.

Müasir alimlərimiz, o cümlədən Q.Qeybullayev bu boşluğu doldurmağa çalışmış, lakin mənbə azlığından buna tam nail ola bilməmişdir. Bununla belə əldə olunan materiallarla sübut etməyə çalışmışdır ki, qədim kutilərin dilinə aid leksika qalmamışdır.

“Azər xalqı” kitabında professor Firudin Cəlilov qeyd edir ki, Kutilər və Lullubəy ölkələrini vaxtaşırı çalib-talayan hücumları ilə məşhur olan Akkad çarı Naram-Sucn e.ə. 2201-ci ildə Kutilər bəyi Endridupizir tərəfindən öldürülür və bundan sonra İkiçayarası ərazilərin xeyli hissəsi kutilərin nəzarəti altına düşür. Beləliklə, qədim dünyanın mədəniyyət beşiyi Şumerdə Kutilər sülaləsinin hakimiyyəti başlanır və 91 il (e.ə. 2200-2109) davam edir. Eradan əvvəl II minilliyə aid scmit mənşəli Akkad mənbələrində kutilərin 21 şəxs adı qeyd olunub: Sarlaqab, İnqəşaus, Endridupizir, Tiriqan (Tirikaan), Yarlaqab (Yarlaqab), Yarlaqas və s. Lakin bu adların mənalari indiyədək açılmamış qalır. Çünki bunlar məlum qədim Şərq dillərinin heç birinin əsasında izah olunmur. Altay-türk dillərini isə yaxına qoymurlar. Halbuki bu adlarda qədim türk dillərin-

dəki sır "Ay" (Sarlaqab adında) yarı "şölə saçan" (Yarlaqab adında), ap "möhkəm, bərk, mahir", (hər iki adın sonunda), us, uş "ağıl, dərrakə, bacarıq", tiri - "diri", "sağlam" (Tiriqan adında) və s. sözlərinin əks olunmuşunu ehtimal etmək olar.

Kutilərlə bağlı maraqlı bir fərziyyə ortaya çıxır. Altay türklərinin və yakutların mifologiyasına görə, kut "həyatın məgzi" deməkdir. Bir sözlə, kut insanın və heyvanların onlara Ulu Toyon tərəfindən verilən həyat enerjisi və yaxud canıdır. Təəssüflər olsun ki, indiyədək "kuti" və "kut" sözləri arasında oxşar və müqayisəli analizlər aparılmadığından bütün müəlliflər bunları ayrı-ayrı mənələrdə çalarlandırlıblar. *Zənnimcə*, "Azərbaycan" sözünün açması da elə buradadır. "Lullubəylər" və "kutilərin" mənası "Azərbaycan" sözünün açılmasında açar rolunu oynaya bilərmə? Yeri gəlmişkən, fikrimizcə, Azərbaycan sözünün açması - "az" tayfalarının, *ər, igid bəylərinin canı və ruhu yerləşən bir məkan anlamındadır. Hər halda xüsusi tədqiqata chtiyyətə olduğundan bu məqam üzərində çox dayanırıq.*

Ehtimal edirik ki, "kuti" və "kut" sözlərinin identifikasiyası cynidir və hər iki söz bir kökdən gəlir. Belə olan halda eramızdan əvvəl III minillikdə mövcud olan bir tayfanın adı Altaya və Sibire başqa mənə daşıyan bir anlamda necə gedib çıxıb? Və yaxud, əksinə, heç bir mənbədə Şərqdən Qərbə doğru gedən tayfalar arasında kuti və lullubəy tayfalarının adlarına rast gəlinmir.

Q. Qeybullayev qeyd edir ki, azərbaycanlıların mənşəyini öyrənən kən qədim türklərin eradan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq, Şərqdən Qərbə doğru baş vermiş miqrasiya dalğalarının xalqımızın etnogenezində etnik komponentləri nəzərə alınmalıdır. İndi 4 belə dalğa haqqında mülahizə irəli sürmək olar:

1. Kas, manqa, (mana), maday, kaspi, alban və b. etnoslarla bağlı dalğa (e.ə. II minillik)
2. Kimmer, iskutay, sak, sarmak, dondar və b. tayfalarla bağlı dalğa (e.o. I minilliyin I yarısı)
3. Hun tayfa ittifaqı (xəzər, bolqar, qarqar, peçenq, avar və b.) ilə bağlı dalğa (eramızın I minilliyinin I yarısı)
4. Səlcuq-oğuz tayfaları ilə bağlı dalğa.

Sonuncu 3 dalğa haqqında polemika açmaq istəməzdik. Onlar doğrudan da, Şərqdən Qərbə doğru Böyük Axın ediblər. Lakin birinci dalğa haqqında xeyli suallar meydana çıxdığından mübahisəli fikirlər yaranır.

Əvvəla, heç bir tarixi mənbədə göstərilir ki, (Çin və digər mənbələr) eramızdan əvvəl II minillikdə kas, manqa (mana), maday, kaspi, alban və digər etnoslar Şərqdən Qərbə doğru axın ediblər.

İkincisi, Şərqi deyildə hansı coğrafi məkan nəzərdə tutulur?

Üçüncüsü, adları göstərilən bu türk tayfaları, doğrudan da, eramızdan əvvəl II minillikdə yaşamışlar, lakin Ön Asiyadan, Azərbaycandan (Burada Güncü Azərbaycan da nəzərdə tutulur) və Qafqazdan Şərqi deyil, elə həmin bu orazilərdə mövcud olmuşlar.

Hətta ikinci dalğa haqqında da xeyli mübahisəli fikirlər söyləmək olar. Belə ki, professor Ağayar Şükürov "Mifologiya" kitabının 3-cü cildində göstərir ki, turan-skiflər İranın qədim sakinləri olub heç də gəlmə deyillər və bundan başqa muğ, mağ qədim turan-türk qəbilələrinə daxil dirlər. Daha sonra hörmətli professor belə bir nəticəyə gəlir ki, "Avesta"da adı çəkilən tur və turanlılar qədim türklərin əcdadlarıdır. Tur və turanlılar haqqında bir qədər sonra geniş danışacağıq. Yeri gəlmişkən, erkən ərəbdill qaynaqların yaradıcılarından olan tarixçi və şöhrəti Əhməd el Bəlazuri "Ölkələrin fəthi kitabı"nın "Azərbaycanın fəthi" bölümündə qeyd edir ki, Urmiyaya gəldikdə, bu qədim şəhərdir. (Zərdüşt) kahinlərinin fikrinə görə, onların müəllimi Zərdüşt buralı olmuşdur.

Qeyd edək ki, erkən və orta əsr ərəb tarixçiləri Azərbaycanı ta qədimdən türklər yaşayan məskən kimi qeyd etmiş, o cümlədən Urmiyanı (Əl İstəxri. "Məmləkətin yolları" kitabı), Ərdəbili, Marağanı, Dərbəndi, Bakunu və digər Azərbaycan və Arran şəhərlərini xüsusi qeyd etməklə faktiki olaraq, Azərbaycanın coğrafi ərazisini çəkmiş və burada əsasən türklərin yaşadığını göstərmişlər. Qeyd edək ki, Zərdüştün vətəni olan Azərbaycanda (Urmiya) yaşayan qədim türk tayfaları - mağ, muğ, kuti və lullubəylər orta əsrlərdən bir neçə min il öncə təşəkkül tapmışlar. Amma bu barədə alimlərimiz susurlar. Niyə? Ya tarixi faktların azlığından, ya da sovet təhsili və siyasi amillərdən ayrılı bilməmələri üzündən.

HOMER VƏ KİMMERİLƏR

Əgər L. Qumilyovun sözlərinə inansaq, ilk türk dövlətinin yaranması Şərqi Hun Xaqanlığı ilə bağlıdır. Bəs uzun əsrlər İran-Turan müharibəsini aparan tur və ya turanlılar harada yerləşmişlər? Bir neçə mənbəyə müraciət edək. Birinci mənbə qədim yunan şairi Homerdir.

Məlumdur ki, bizim eradan əvvəl VI əsrə qədər yunanlar özləri də Homer haqqında bir o qədər məlumata malik deyildilər. Dastanların mötni Yunanıstanda ağızdan-ağıza keçərək yaşadılmış, yalnız e.ə. VI əsrin ikinci yarısında tiran Piepstratin təşəbbüsü ilə təşkil edilən dörd nəfərlik xüsusi komissiya vasitəsilə ("İliada", "Odisseyə") yazıya köçürülmüşdür. Qeyd edək ki, Homerin anadan olduğu yer dəqiq göstərilməsə də, Kiçik Asiyanın qərb sahillərini Homerin vətəni hesab edirlər. Onun hansı millətə mənsub olması da tarixçilər üçün bu gün də mübahisəlidir. Hətta onun doğum tarixini alimlər bizim e.ə. XII əsrdən VI əsrə qədər uzadırlar.

Qədim yunanlar Homeri, ümumiyyətlə, Troya müharibələri dövründə yaşayan şəxs hesab edir və onu tarixi hadisələrin də şahidi sayırdılar, Homerin əsərlərində Ön Asiya tarixi hadisələrin mərkəzində durur. Əsərlərdəki surətlərdə kifayət qədər qədim türk adlarının olmasına baxmayaraq, (məsələn, "Arqovuran" - Hermesin loqəbi, "Aqamedə", "Mənelay", "Astanaks" - şəhərin qoruyucusu, "Bali", "Atrey", "Qarqar", "İl", "Gclen", "Pandar", "Sakmandr", "Tartar", "Tezey", "Anabesin", "Arqus", "Atlant", "Elat", "İtil" və s.), bizi maraqlandıran əsərdə göstərilən kimmerilər tayfasıdır. Kimmerilər, qədim yunanların təsəvvürünə görə, günəş nuru çatmayan yerdə yaşamış əfsanəvi bir xalqdır. Nəzərə alaq ki, "Odisseyə"da adı çəkilən əfsanəvi kimmerililərin mövcudluğu eramızdan əvvəl II minilliyə təsadüf edir. Vəssalam! Onlar haqqında əsərdə əlavə heç bir məlumat verilmir; nə onların yaşadığı yer, nə də hansı millətə və tayfaya mənsub olmaları haqqında heç bir söz deyilmir.

Kimdir kimmerililər və harada yaşamışlar?

Qədim yunanalardan fərqli olaraq, Prokopiya kimmerililərin harada yaşadığını dəqiq göstərir. O, eramızın 554-cü ilində "Yustinian müharibələrinin tarixi" adlı VIII kitabında Qara dənizin şərqi sahillərində yaşayan tayfaların adlarını çəkir. ... Dəniz sahilləri boyunca zixilər, onlardan sonra saqinlər yaşayırlar. Saqinlərdən sonra ölkədə çoxluq təşkil edən Meotiy bataqlığından (Azov dənizi) Tanais (Don) çayının "bataqlığa" tökülən yerinə qədər "çoxlu hun" tayfaları yerləşmişlər. "Burada yaşayan xalqları qədimdə kimmerililər, indi isə uturqlar (türklər) adlandırılırlar".

Deməli, hunların Qərbə və ya Avropaya doğru birinci Böyük Axını (e.ə. III əsrdən eramızın V əsrinə qədər) nəzərə alsaq, kimmerililərin hunlardan çox-çox əvvəl e.ə. III-II minillikdə Qara dənizin şimalında,

şərqi və Qafqazda yaşadıklarını görürük. Bəs Homerin göstərdiyi kimmerililər haradan gəldi buraya?

Altay dövründə yaşayan türk tayfalarında kimmerililərin adına rast gəlmirik. Q.Qeybullayev isə qeyd edir ki, onlar Şərqdən Qərbə ikinci dalğada (e.ə. I minilliyin I yarısı) Azərbaycana gəlmişlər.

Herodotun şəhadətinə görə isə, kimmerililər Ön Asiya, o cümlədən də Azərbaycana eramızdan əvvəl VIII əsrdə Qara dəniz sahillərindən gəlmişlər. Onları təqib edən skiflər Ön Asiyaya daxil olublar və burada 28 illik hakimiyyətdən sonra yenidən Avropaya qayıdıblar.

Göründüyü kimi, kimmerililər və skiflər Xəzərin şərqi və Qara dəniz sahillərində yaşamış və burada yaşayan türkdilli tayfalar uzun zaman aborigen kimi Xəzər-Qara dəniz hövzəsində, Kür-Araz arası və Anadoluda yaşamışlar. Bununla yanaşı Q.Qeybullayev kimmerililərin əski türklər olduğunu sübut etməyə çalışmış və qismən də buna nail olmuşdur.

Bu fikrimizi Firudin Cəlilov da təsdiq edir. Onun araşdırmalarına görə, türklərin bu böyü türk dialektlərində qamer/qomer və qimir/kimer variantlarında da əks olunub.

Əgər kimmerililər e.ə. VIII əsrin əvvəllərində Ön Asiyaya, Azərbaycana gəlmişlərsə, deməli, onların formalaşması və ittifaq olaraq bir araya gəlməsi çox-çox yüzilliklər əvvəl baş vermişdir və onların hunlara heç bir aidiyyəti yoxdur. Sadəcə olaraq, hunlar da skiflər kimi türkdilli tayfaların bir qatı üzərinə digər qat gətirmiş, hər üçü türkdilli olduğu üçün çox tezliklə qaynayıb-qarışmışlar. Buna görə də tarixçilərin onların hamısının bir əcdadı olduğunu vurğulamalarına baxmayaraq, onlar tarixdə kimmerililər, skiflər, hunlar kimi qalmışlar. Zənnimizcə, burada kimmerililər, skifləri, türkləri, hunları təkcə etnik mənsubiyyət kimi götürmək düzgün deyil. Bu adlara həm də siyasi mənsubiyyət kimi baxmaq gərəkdir. Belə ki, müəyyən zaman kəsiyində müxtəlif cür adlanan türk tayfaları tarixi mənbələrə qəbilələr içərisində daha güclü olan və onları bir tayfa adı altında birləşdirəcək qəbilə kimi düşmüş və həmin ərazidə yaşayan bütün tayfalar bir ad altında cəmləmişlər. Bu baxımdan, tarixdə müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif mənbələrdə adı çəkilən türk tayfaları etnik mənsubiyyətdən daha çox siyasi mənsubiyyət kimi hallanıblar.

Qayıdaq kimmerililərin etnik mənsubiyyətinə.

İ.M. Dyakonov "Midiya tarixi" kitabında doğru olaraq "kimmer" et-

nonimini özünüadlandırma, yəni bu adı daşıyanların öz dillərində olan ad hesab etdiyini bildirir.

V.İ. Abayev isə “kimmerlilərin” irandilli olmasının və onlara kənardan ad verilməsinin üstündə dayanır.

“Kimmer” sözünü “həmişə hərəkətdə olan” mənasında bir fikir kimi ilk dəfə V.A. Livşits irəli sürmüş və sonra da Abayev, Dyakonov bu fikri təsdiqləmişlər. M.İ. Artomonova görə, “kimmerlər” Güney Qafqaza həm Qara dənizin şərq sahilı (Bosfor boğazını keçməklə), həm də Qafqaz yolu, yəni Dəryal keçidilə gəlmişlər.

Sonradan “kimmerlilərin” özlərini Qara dənizin şimal sahillərindən skiflər sıxışdırıb çıxarmışlar.

Qədim erməni mənbələrində Kappodogiya adlanan ölkə (Fərat çayının yuxarı hissəsi) Qamirk adı ilə məlumdur ki, bu da “Qəmərilər” anlamına gətirib çıxarır. Sivaşla Qeysəri arasında bir nahiyə, indi də qədim Qamər ölkəsinin adını saxlayan Gəmərek adlanır.

Deməli, “kimmerlilər”in adı yalnız Ön Asiya mənbələrində hallanır və Qara dəniz-Qafqaz civarında məskunlaşdıqları göstərilir.

Q.Qeybullayev fikrimizin təsdiqi kimi yazır: “Kimmer” etnoniminin kənardan verilmə və həm də İran dilləri əsasında “həmişə hərəkətdə olan”, yaxud “zirək atlı dəstəsi” kimi mənalandırılması tamamilə yanlışdır. Əgər hələ Kırmda yaşadığı vaxtlarda və ya ondan əvvəl bir irandilli xalq öz dilində kimmer, yəni “həmişə hərəkətdə olan” adlandırılmışsa (bu o deməkdir ki, bu etnosun öz etnik adı vardı, “kimmer” isə onun üçün yad idi), onda “qamer”, “qimir” formasında “kimmer” etnonimi Ön Asiyada bilavasitə bu adı daşıyanlarla ünsiyyətdə olmuş qədim aşşurlara necə keçmişdir və onlar bu etnosu öz etnik adı ilə deyil, məhz nə vaxtsa ona kənardan verilmiş adla necə adlandıra bilirdilər?”

Hörmətli professorun fikr ilə biz tamamilə razılığa bilərdik. Amma kimmer və skiflər haqqında bütün müəllifləri çəpəş salan bir əsas məqam var: Kimmerlər də skiflər kimi Şərqdən Qərbə gəlmədirlər.

Bax burada tarixçilər çəşir, “qamer” və ya “qimir” adlanan bir tayfanı “kimmer”, “saklar”ı skif və ya əksinə adlandırırlar. Kimmerlər əsrlərcə Qara dəniz dairəsində, Qafqaz civarında (müxtəlif səbəblərdən; müharibə, tobii kataklizmlər və s.), fırlanır, müxtəlif əsrlərdə müxtəlif tayfalarla və dövlətlərlə müharibələr aparır və ya ittifaqa girirlər. Buna görə də müxtəlif ölkələrin müxtəlif mənbələrində türk tayfaları müxtəlif

cür adlandırılır və bu da müasir tarixşünaslar üçün fərqli mülahizələr irəli sürməyə imkan yaradır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Homer “kimmerlilər”in günəş nuru çatmayan bir ölkədə yaşadığını qeyd etmişdir. Qara dəniz o zamankı qədim yunanlar üçün xeyli uzaq məsafədə - şimalda yerləşir və yunan dənizlərinə nisbətən Qara dənizin şimal sahilləri soyuq olan bir ölkədir. Əslində, Homer mifik də olsa, “kimmerlilərin” tarixən əsl yaşadığı yeri göstərmişdir. Bir də Homer “kimmerləri” “at südü sağanlar” kimi səciyyələndirmişdir. Tarixdən isə məlumdur ki, at həmişə türklərlə bağlı olub və onun ilk dəfə əhliləşdirilməsi də onlara aiddir.

Q.Qeybullayev və F.Cəlilovla biz də razılışıq ki, kimmerlilərin irandilli olması tamam yanlışdır və sovet dövründən qalma “pantürkist” ideologiyasına məxsusdur. Yuxarıda dediyimiz kimi, əgər kimmerlilər Qara dənizin şimalında yaşayıblarsa (əsasən Kırmda və Azov dənizinin sahilində), heç bir tarixi mənbə olmadan onları necə irandilli adlandırmaq olar? İrandillilərin İran yaylasına köçmələri tarixi mənbələrdən aydındır. Amma heç bir tarixi mənbə onların Qara dəniz ətrafında yaşamasını göstərmir.

İ.M. Dyakonov Aşşur mənbələrinə istinadən qeyd edir ki, kimmerlilər qamer, qamir və qimir kimi verilib. Qeyd edək ki, başqa etnoslara mənsub etnonim və toponimlərdə köklü “a” səsinin “i” kimi verilməsi aşşur dili üçün xarakterik olan fonetik hal idi. Sonu “ar”, “ər” sözləri ilə bitən türk mənşəli qədim etnonimlərdə sonuncu “a” və “o” səslərinin “i” kimi verilməsi qədim erməni dili üçün səciyyəvidir. Erməni mənbələrində bu etnonim həm “qamer”, həm də “qamir” şəklində əksini tapdığı kimi, “Xəzər” etnoniminin “xazir” kimi yazılışı da məlumdur.

Qədim Aşşur mənbələrində kimmerlilərin Mannada yaşamasını da göstərirlər.

Sonralar bu etnonim Gürcüstanda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Ermənistanında və digər onlarla toponimlərdə Kəmərli və Qəmərli kimi əks olunmuşdur. Hətta bizim dövrümüzdə qədər gəlib çıxan qədim xalq mahnısı “Qəməri” də kökünü buradan götürüb.

Burada Q.Qeybullayev türklərin Şərqdən Qərbə gəlməsini göstərən müəlliflərə (A.İ.Dovatur, İ.A.Şimova) həmrəyliyini bildirir. Onu başa düşmək olar. O, qeyd edir ki, kimmerlilər türk-moңol mənşəlidirlər. Kim bu fikrin əleyhinə çıxırsa, hörmətli professor onu kəskin tənqid atəşinə tutur. Biz də onunla razılıq. Biz də onun kimi təsdiq edirik ki,

kimmerlilər türk mənşəlidirlər. Amma türk-moңqol mənşəli deyillər. Əks təqdirdə bu bizi yenidən Asiyaya aparıb çıxarır. Fikrimizcə, *türklərin Şərqdən Qərbə deyil, Qərbdən Şərqə Böyük Axını Şərqdən Qərbə birinci Böyük Axından hələ çox-çox qabaq olmuşdur. Əsər boyu bunu sübuta yctirməyə çalışacağıq. Qərbdən Şərqə Böyük Axın məhz buradan - Azərbaycandan, Anadoludan, Ön Asiyadan və Qafqazdan olmuşdur.* Elə Azərbaycan alimləri də (tarixçi və dilçilər) Azərbaycanın ulu əcdadlarının yerli qədim türk etnosu olmasını sübut edirlər. (M.İsmayılov, T.Hacıyev, S.Əliyarov. F.Cəlilov və s.).

“Qamər” sözünün sonundakı “ar”, “ər” sonluqları “igid”, “cəsur” mənasını verən sözlər kimi sonradan xeyli türk tayfalarının adlarına transfer edilmişdir (dondar, afşar, xəzər, savar və b.). Maraqlı haldır ki, “şumər” sözünün sonunda “ər” işlədilmişdir. Qədim türk dillərində “k” sosisinin “s” (ş)-ya keçməsi fonetik qanunauyğunluqdur. Hələ 1991-ci ildə professor Firudin Cəlilov bizimlə söhbətlərində deyirdi ki, “qam”, “kam” şaman mənasını verən bir anlamdır. Firudin Cəlilova görə, “kam”lar, yeni şamanlar və ya maqlar ta qədimdən bu ərəzidə yaşamış və türkdilli olmuşlar. Maqlara keçməzdən əvvəl kimmerlilər haqqında bir neçə nəticəyə gələk:

Birincisi, kimmerlilər türk mənşəlidirlər. Bunu Aşşur mənbələrində göstərilən kimmer çarlarının adları da sübut edir. Nəzərə alaq ki, bu adlar bizə həmin dillərin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkilə gəlib çatmışdır: Teuşpa-Tuşbay (varlı, zəngin), Tuqdame-Tuqto-ma və ya Tuqdomay (bayrağa sipər), Tuqdamenin oğlu Sandakşatru - (şanlı şahzadə), Sandakur - şanlı cəsur (XIII əsrdə moңqollarda bir türk əmirinin adı Handakur idi). Qeyd edək ki, “san” sözü indi də Azərbaycan dilində işlədilir, “ad-san” - şan-şöhrət mənasındadır.

İkincisi, tarixi mənbələr (Homer, Herodot, Prokopiya və s.) sübut edir və bizə belə imkan verir ki, kimmerlilər digər türk tayfaları kimi, prototürk olaraq indiki Azərbaycan xalqının etnogenezinin təşəkkül tapmasında kifayət qədər mühüm rol oynamışlar.

Üçüncüsü, kimmerlilər bu ərəzilərə ikinci dalğada, yəni eramızdan əvvəl I minilliyin I yarısında gəlməmiş, elə kutilər və lullubəylər kimi aborigen bir tayfa olmuşlar.

Göründüyü kimi, kimmerlilərin tarixini qısa bir epizodda verən Qərb tarixçiləri müəyyən zaman kəsiyində onların haradan gəlib harada yaşadıklarını göstəriblər. Bu halda həmin mənbə bu türkdilli tayfaların ge-

nezzisini göstərmir. Niyə? Bu, gələcəyin sualıdır. Lakin bu mənbələr həmin xalqların epizodik olaraq harada yaşadığını və haradan gəldiyini göstəriblər. Məsələn, Herodot göstərir ki, kimmerlilərin ardınca Azərbaycan ərəzinə skiflər gəldi, burada 28 il hökmranlıq edib yenidən Qara dəniz sahillərinə döndülər. Skiflər haqqında da aşağıda danışacağıq.

Antik müəlliflər yalnız müəyyən ərəzidə müəyyən xalqların tarixini onların qüdrətli olduğu bir zamanda qələmə alırdılar. Lakin məntiqi bir sual yaranır: əgər skiflər 28 ildən sonra yaşadıkları bir ərəziyə dönürlərsə və yaxud ağ hunlar 600 ildən sonra, yəni eramızın V əsrində ilk dəfə hunların məkanına qayıdırlarsa, yəne də başqa bir misal, Osmanlı türkləri adı altında türklər Anadoluya gəlirlərsə, niyə kimmerlilərin Qara dəniz sahillərindən Ön Asiyaya, Azərbaycana - ana vətənlərinə dönməsinə normal baxmayaq və bunu təbii genetik qan yaddaşına aid etməyək? Nəzərdən qaçırmayaq ki, elə indinin özündə də “ata ocağı” kimi qan yaddaşı hər birimizi həmişə özünə çəkir, həmişə doğulduğumuz, uşaqlığımızın keçdiyi bir məkana - “ata ocağına” can atırıq. Fərdi qaydada “ata ocağı” adlandırdığımız bir məkan “etnos” anlamı üçün Məmləkət, Vətən və yaxud Yurd sayılır. Fikir verin, hələ hunların dövründə qədim hunlar Uzaq Şərqdə imperiya yaradanda cəmi 400000 nəfər olublar. Onların qonşusu Çinin əhalisi isə hunlardan 30-40 dəfə artıq olub. Lakin çinlilər Qərbə axın etməyiblər, onlar yaşadıkları ərəzi ilə kifayətləniblər, amma hunlar Qərbə can atıblar. Niyə? Tarixçilər bunun səbəbini tamamilə aç bilmir və ya açmaq istəmirlər. Əslində, 400000 nəfərlik bir millətin bir hissəsi bütöv Avrasiyanı tutmağa can atıb və buna müəyyən mənada da nail olub. Niyə? Suallar... Suallar... və müxtəlif cavablar.

HUNLARIN PASSİONARLIĞI

Kimisi bunu etnosun yeniləşməsi və passionarlığı, kimisi hər 1000-1200 ildən bir millətin yenidən çalxalanması, kimisi də müharibələr və yeni döyüş üsullarının tətbiqilə bağlayır. Təbiidir ki, sadələşdirməz amillərin tarixdə müstəsna rolu var. Lakin niyə bunu çinlilər etmədi, hunlar etdi, yəni Qərbə doğru tarixə məlum olan Böyük Axın niyə hunların adı ilə bağlandı?

Yeri gəlmişkən, L.N. Qumilyov qeyd edir ki, qəbilənin tayfaya, tay-

fanın etnosa, etnosun superetnosa çevrilməsi üçün 1000-1200 il gərəkdir. Bundan sonra superetnosun etnosa eniş mərhələsi başlanır.

Əgər L.N.Qumilyovun sözlərinə inansa, hunların superetnosa çevrilmələri eramızdan əvvəl III əsrdə başlayıb və bundan sonra Qumilyov onların yeni yüksəlişini 1000 ildən sonra - monqol-tatarlarla bağlayır. Yenə məntiqli sual yaranır: əgər L.N.Qumilyov hunların *birinci faza yüksəlişini* eramızdan əvvəl III əsrlə bağlayırsa və etnosların enmə və qalxma mərhələlərini göstərsə, deməli, hun adı altında Uzaq Asiyada mövcud olan türklərin birinci superetnosa çevrilmə halı mümkündür deyil. Çin mənbələri hunlara qədər türklərin superetnos kimi, yəni bütün tayfaları bir ad altında birləşdirən böyük bir dövlət kimi göstərmir. Çin mənbələri yalnız müxtəlif türk tayfalarının gücsüz bir halda onların qonşuluqlarında (hunlara qədər) yaşadığını qeyd edir. Belə bir məntiqli dəlil gətirək ki, hunlara qədər türkdilli tayfaların superetnosu mövcud olub. Lakin bu superetnos harada yaşamışdır? Zənnimizcə, Uzaq Asiyada bu superetnosu axtarmağa dəyməz. Tarixi mənbələr bu barədə bizə kifayət qədər məlumat verir; bunlar Ön Asiyada yaşamış tur, turanlılar, saklar, skiflər, türklər, massagetlər və s.-dir. Buradan aydın olur ki, superetnos kimi müxtəlif türk tayfaları niyə Qərbdə can atırlar. Bəlkə qan yaddaşını bərpa edək, cənablər!

Fikirlərimizi tarixi faktlara yönəldək. Yusif Cəfərov "Hunlar və Azərbaycan" kitabında yazır: "Hunların əsas hissəsinin 371-ci ildə Şimali Qafqazdan Qərbdə - Qara dəniz sahillərinə, sonra Dunaya getməsi bütün hun tayfalarını öz arxasınca aparmadı. Onların bir hissəsi, məhz bulqar tayfalarından saraqur, oqur və onoqur, IV əsrin 60-cı illərindən bura köçən və hun-bolqarlara qonşu olanlar (utirqur, kutriqur, bittuqur) bizə məlum olmayan səbəblərdən Ural və Volqa hövzəsindən Qafqaza gələn əsas hun orduları ilə birlikdə Avropaya getmədilər. Onlar Xəzərin hunlar tərəfindən ən az işğal olunan yerinə - şimal-qərbinə köç etdilər".

Niyə Ön Asiyaya, o cümlədən də Azərbaycana və Avropaya köç edən hunlar bu yerlərdə məskunlaşmaq qərarını verdilər və nəticədə Şimali Qafqazda Daşti-Kıpcak kimi böyük bir imperiya yaratdılar? Bu suala iki sadə cavab var: birincisi, zamanına və dövrünə görə hunlar ən güclü etnos idi və güclü strateq və taktik kimi digər xalqlardan seçildilər və həm də döyüşkonlikləri ilə fərqləndilər. İkincisi, onların bu yerlərdə uyğunlaşmasına əsas səbəb "yerlilərin" onların dilində və ləhcəsində danışması idi. Qərbdədir, deyilmi? Onlar müxtəlif "xəbərcilər" və

sitəsilə məlumat alırlar ki, hücum etdikləri ölkə əsasən onların dilində danışır və demək olar ki, adət-ənənələri və inancları da birdir. Belə bir şəraitdə onların qələbə çalması üçün bütün psixoloji amillər rol oynayırdı. Qan yaddaşı onların kim olmasını və Şərqdə necə düşməsinə intuitiv şəkildə, bəzən əfsanələr və mifologiya ilə aydınlaşdırırdı. Onlar özlərinə dönmədilər. Təsəffü deyil ki, Gültəkin abidələrinin məşhur bir kəlamı - **Ey türk, kəndinə dön! Sən kəndinə dönəndə daha böyük olursan!** - indi də Anadoluda və Azərbaycanda işlədilir. Burada "kəndin" sözü "özün" mənasındadır. Göytürk imperiyası zamanı yazılan bu kəlam təkcə türklərin qədim türk mədəniyyətinə dönməsinə yox, həm də coğrafi məkan anlamına ehtiva edilib. Hara dönməli və yaxud qayıtmalıdır bu türklər?

Kitabın əvvəlində göstərdik ki, Şərqdə ilk türk dövləti harada yerləşirdi. Göy türklər də təxminən bu ərazilərdə yerləşirdilər. Hara dönməliydi, bu türklər? Özüne, yəni qan yaddaşına dönmək xatırlanır. Bəs bu qan yaddaşı haradan başlanır? Niyə Azərbaycana, Anadoluya və yaxud Ön Asiyaya müxtəlif tayfa adı altında gələn türklər burada qalmaq istəyiblər? Fikrimizcə, bu, aşağıdakı amillərlə şərtləndirilib:

1. Dil qohumluğu;
2. Adət-ənənələrlə (buraya yazılmamış bütün qaydalar daxildir; orlik, kişilik, söz vermək - əməl etmək, xeyir və şər işləri, yəni toy və dəfn mərasimlərinin, ümumi döyüş qaydalarının olması);
3. Eyni mifoloji qəhrəmanların olması;
4. Eyni inancın qəbul edilməsi, ona hörmət və sitayiş olunması.

FARSLAR HAQQINDA

"Avesta" kitabına müraciət etməyimiz bundan əvvəlki bölmədəki fikirlərimizin təsdiqi üçün müstəsna rol oynayacaq.

V.A. Livşits kitabın giriş hissəsində qeyd edir ki, Zərdüşt tarixi şəxsiyyətdir və bu ad irandillidir, Zərdüşt adını qədim İran dilindən "köhnə dövəyə malik olan" kimi tərcümə edən tarixçi yazır ki, Zərdüşt həqiqətən eramızdan əvvəl II-I minillikdə Şərq irandilli tayfalar arasında mövcud olmuşdur.

Elo buradaca V.A. Livşitsin söylədiyi fikirlərin heç bir tarixi mənbəyə söykənmədiyi sübut olunur.

Aşşur mənbələrindən məlum olan İranın şimal-qərb ərazisində (Ur-

miya gölü ətrafındakı ərazidə) İran mənşəli şəxs adlarının təhlilinə əsaslanan E.A. Qrantovski göstərir ki, irandilli əhali İranın şimal-qərbində ən azı e.ə. IX-VIII əsrlərdə yayılmışdı. Bu nəticə ona irandilli tayfaların Orta Asiyadan yox, Şimali Qafqazdan keçərək Qərbi İrana doğru irəliləmələrini sübut etməyə imkan verir.

Livşitsin Zərdüştün e.ə. II-I minillikdə mövcud olması faktı tarixi mənbələrlə, görüldüyü kimi, düz gəlmiş, baxmayaraq ki, "Avesta" kitabında İran mənşəli sözlər vardır. Nəzərə alaq ki, Livşits özü qeyd edir ki, "Avesta" kitabı müasir dil üçün ölü dildir və bu kitab erkən sasanilər dövründə yazılmışdır.

Əgər, Livşitsin özünün yazdığı kimi, Zərdüştün yaşadığı dövr II-I minilliyə aid edilirsə və "Avesta"nın sasanilər dövründə qələmə alındığı nəzərdə tutulursa, deməli, "Avesta"nın və Zərdüştün iranlaşması və farslaşması təbiidir. Çünki farslar ətrafda bütün yaxşılıarı iranlaşdırmağı, bütün mənfə və pis halları turanlıların ayağına yazmağı bacarırlar və bu proses indiyə qədər də davam edir.

T.Sulimirski skiflərin və kimmerlilərin katakomba mədəniyyətlərini tədqiq edərkən belə bir qərara gəlir ki, skiflər və kimmerlilər Zaqafqaziyada və Qərbi İranda e.ə. I minillikdən əvvəl olmuşlar. O, Aşşur mənbələrinə istinad edərək yazır ki, e.ə. IX əsrin ortalarında Parsua adı çəkilməyə başlayır.

İ.M. Dyakonov göstərir ki, Aşşur mənbələrində Parsua adlanan ərazidə İran toponimləri və şəxs adları yoxdur; bu ərazidə hələ irandilli tayfalar olmamışdı. Bu ərazi hələ İran dilinə qədərki dildə qalırdı. "Parsua" Midiya sözüdür.

Bəzi müəlliflər (Solmaz Qaşqay, İqrar Əliyev və b.) belə hesab edirlər ki, Azərbaycanın ən qədim tarixi yalnız irandillilərlə bağlıdır və Azərbaycanın ərazisində tapılan bütün maddi mədəniyyətlər, hətta qədim atçılıq farslarla əlaqəlidir.

Y.Səfərov İ.M. Cəfərzadəyə istinadən yazır ki, qayaüstü rəsmlərə əsasən Azərbaycanda atçılıqla tanışlıq e.ə. V-III minilliklərə aiddir. Burada Y.Səfərov maraqlı bir fikir söyləyir: "Bu ərazi (Azərbaycan - Y.O.) atın ilk dəfə əhliləşdirildiyi vətənlərdən biridir".

Bu maraqlı fikrin arxasınca maraqlı bir sual doğur. Atçılıq bu ərazidə ilk dəfə yayılmışdırsa və bu əraziyə irandilli tayfalar e.ə. IX-VIII əsrlərdə gəlmişlərsə, görəsən, Solmaz Qaşqayın marağı nədir ki, atın ilk dəfə əhliləşdirilməsini farslarla bağlayır?

Görünür, müəllimi İqrar Əliyevin yaratdığı məktəb ondan da yan keçməyib. Bu məktəbin əsas məqsədi isə e.ə. türklərin bu ərazidə yaşamadığını sübut etməkdir.

Tarixi odöbiyyatda irandilli tayfaların İranın şimal-qərb torpaqlarında, Urmiya gölü ətrafında və Ermənistanın dağətəyi vilayətlərində görünmələri e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edilir.

Elə Plutarxın əsərlərində də farsların adına VII əsrin sonlarından rast gəlməyə başlayırıq. Onun Moskva nəşriyyatlarından biri tərəfindən buraxılan iki cildlik kitabının 1-ci cildində, ümumiyyətlə, qəbilə birləşmələri və dövlətlərin formalaşması zamanı farslar haqqında heç bir məlumat verilmir.

Əvəzində isə Romul haqqında məlumat verərək Romanın əsasını qoyan Romul və alban çarı Tarketiya haqqında xeyli danışır. Tarketiya sözünün kökündə türk sözünün durması "tark" "türk" kimi oxunmasına əsas verir). Belə ki, Romul və onun qardaşı alban çarı ilə qohumluqdan sonra dünyaya gəlirlər.

Yeri gəlmişkən, sonradan Romulun və onun qardaşının canavar südü ilə bəsləndiyi haqqında yəni bu kitabda xeyli rəvayətlər var. Mütəxəssislərin fikrincə, Romul haqqında əfsanə və Roma şəhərinin salınması e.ə. XI-IX əsrlərə təsadüf edir. Qərbdədir ki, qurd haqqında əfsanə 1600 il sonra Şərqdə - türk xaqanlığında geniş yayılmağa başladı. Süjet eynidir. Bir millətin başlanğıcı və onun xilasını qurdla bağlayır. Bu əfsanəni kim kəndən götürüb: romalılar türklərdən, yoxsa türklər romalılardan? Ya türk türkdən? Qurd totemi birinci Qərb türklərində olub, yoxsa Şərq türklərində? Bax, bu suallar qarşısında tarixçilər də çaşmış qalırlar.

Beləliklə, qədim tarixçilər (Herodot, Plutarx, Diogen Laertski və b.) Ön Asiyada və Azərbaycanda yaşayan tayfalardan ətraflı söhbət açırlar.

Hələ eramızdan əvvəl III minillikdə və II minilliyin başlanğıcında akkad dilində tərtib olunmuş mixi yazılarında Azərbaycanın cənub hissəsində yaşayan soyların, yaxud tayfaların adları çəkilir. Onların əksəriyyəti yerli olub ta qədimdən bu yerlərdə yaşayırdılar.

Mahmud İsmayıl hesab edir ki, türkdilli soyların ulu nəsilələrinin ilk beşiklərindən biri Ön Asiya olmuş, onun qərb torpaqlarında məskunlaşan şumerlərin qonşuluğunda yaşamışlar. Görüldüyü kimi, Mahmud İsmayıl da türklərin Böyük Axını haqqında fikirlərimizi təsdiq edir. O, yazır ki, şumerlərlə qonşuluqda məskunlaşmış türkdilli soyların dilləri ilə şumerlərin dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri olmuşdur. Sonrakı yüzil-

liklərdə Ön Asiyada və Azərbaycanda yaşayan bir çox soylar, o cümlədən türkdilli soylar Şərqi - Orta Asiyaya köç etmiş, əsrlər keçdikdən sonra oks miqrasiya başlamışdır.

Buna sübut olaraq Mahmud İsmayıl misal göstərir ki, miladdan əvvəl VI əsrdən birinci əsrə qədər Azərbaycanın cənub torpaqlarında, Urmu gölü sahilində matienlər yaşamışlar. İndi məlumdur ki, özbək, qaraqalpaq, türkmən xalqlarının təşəkkülündə matienlər də iştirak etmişlər. Eyni fikri albanlara da aid etmək olar. Eramızdan əvvəl IV əsrdə Azərbaycanın şimalında dövlət yaranması, IV əsrdən xeyli əvvəl bu ərazidə məskun olmuş alban soylarının Orta Asiyada da yaşamaları məlumdur. (Yuxarıda qeyd etdiyimiz və Plutarxın göstərdiyi kimi, Albaniya e.ə. XI-IX əsrlərdə mövcud idi). Aydın olur ki, orta əsrlərdə özbək, türkmən və qırğız xalqlarının təşəkkülündə albanlar da iştirak etmişlər.

Biz əvvəldə Azərbaycan ərazisində və Ön Asiyada e.ə. III-II minillikdə kutilərin, lullubəylərin, trukkilərin, kadusların, kaspilərin, maqların və b. yaşadıklarını qeyd etmişdik. Belə ki, kutilər II minillikdə xeyli zəifləmiş, I minilliyin başlanğıcında öriyib digər tayfalara qatılmış və tarixin səhnəsindən çəkilməmişlər. Bununla yanaşı, çox güman ki, digər türk tayfalarının başlanğıc inkişafına tökan vermişlər. Tarixçilərin fikrincə, Azərbaycanın cənub torpaqlarının şimalından qərbə doğru uzanan ərazilərdə, Urmu gölü yaxınlığında II və I minilliklərdə hurri tayfaları yaşamışlar. Xəzərin qərbindən cənubuna doğru uzanan bir ərazidə kaspilər, şimal ərazisində isə lulubeylər yaşamışlar. Təəssüflər olsun ki, bu ərazidə yaşayan digər tayfalar haqqında ya çox az məlumat verilmiş, ya da təhrif olunmuş şəkildə bizə gəlib çıxdığından onların genezisini tam tədqiq etmək mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq, bu ərazilərdə türk soylarının yaşaması haqqında çox az məlumat əldə edilmişdir. Məsələn, Araz çayı sahilində, onun axarında məskunlaşmış saspirlər akkad kitabələrində subarium, subaru-subaren, şumer kitabələrində isə subir adlanırlar. Herodot onları saspirlər adlandırır və Midiyanın şimal qonşuluğunda yerləşdirir. Bizcə, bu tayfalar Azərbaycanın şimalında yaşamış savirlər (sabirlər)dir. Yeri gəlmişkən, Plutarx romalıların qonşuluğunda yaşayan sabirlər haqqında xeyli məlumat verir. O, yazır ki, sabirlər böyük və döyüşkən bir xalqdır... heç nədən qorxmurlar... istehkam olmayan yerlərdə yaşayırlar. O, göstərir ki, alban çarı Romulun ana tərəfdən babası olduğu kimi, onlar sabirlərlə də qohum idilər... Bu qədər təsadüflər olmur. Burada sabirlər, orada sabirlər, Albaniya burada və Qərb-

də. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, kök eynidir və axın bir yerdən başlayıb, yəni istinad nöqtəsi Ön Asiya və Azərbaycandır və Böyük Axın məhz buradan başlayıb. Yaxud götürək trukkiləri. Bu soylar barəsində ilk məlumata qədim aşşur, mixi yazılarında rast gəlirik. Miladdan əvvəl XIX-XVIII əsrlərə aid olan bir kitabədə onların Urmu gölü yaxınlığında məskunlaşmaları göstərilir. Bir çox mənbələrdə onlar turuxlar adlandırılır.

Göründüyü kimi, Q.Qeybullayevin qəbul etdiyi Şərqi Qərbə doğru ilk iki dalğada bu adlar yoxdur. Lakin fakt faktlığında qalır ki, göstərdiyimiz ərazilərdə bu tayfalar yaşamışlar və bunu mənbələr də təsdiq edir. Əksər tarixçilər də bu tayfaların türksoylu və türkdilli olması fikrində qalırlar.

Azərbaycan və Ön Asiya ərazisinə türk soylarından ən çox sakları gəlmə hesab edirlər. Saklar, işquz, massagetlər haqqında biz sonra danışacağıq.

Təkcə bir neçə faktı söyləyək.

Sakların (skiflərin) Azərbaycanda e.ə. VII yüzillikdən də öncə mövcud olmaları tarixçilərə çoxdan bəllidir. Hətta onların hökmdarı Tomrisin Kirə qalib gəlməsi haqqında yazılar elmi əsərlərdə kifayət qədər işıqlandırılıb. Strabon belə hesab edir ki, "əgər Xəzər dənizinə girsək, sağda işquzlarla sarmatlar yaşayırlar... Onların vilayəti Hindistana qədər uzanır. Xəzər dənizinin o biri tərəfində yaşayanlara gəldikdə, onların bəzilərini sak, bəzilərini isə massaget adlandırırırlar".

Daranın məqbərəsi üzərindəki kitabədə 3 sak kütləsinin adı çəkilir - saklar tiqrauxdalar, saklar xaumvarkalar və saka-tiay-tara-darayya. Müxtəlif tarixçilər göstərir ki, sakların hamısı Xəzərin şərq hissəsində yaşayırlar. Göründüyü kimi, bu bölüm saklar üçün alınır. Belə ki, tarixçilərin bəziləri sakların Orta Asiyada yaşadığını göstərir. Fikrimizcə, bu bölgü düzgün deyil. Nəzərə alaq ki, kitabə Daranın məqbərəsinin üstündə yazılıb. Digər tayfalara münasibət Daranın hakim olduğu ərazidən bildirilir. Belə ki, birinci iki tayfa Azərbaycan ərazisində, üçüncüsü isə Xəzərin şərqində yaşamışdır. Elə üçüncünün tərcüməsi də bunu fikirləşməyə imkan verir: "dönizin o tayındakı saklar". Şübhəsiz ki, dönizin o tayındakı saklar deyəndə, Xəzərin şərqində bir sak tayfası və Xəzərin qərbində isə iki sak tayfası nəzərdə tutulurdu. Daranın hakimiyyəti dövründə də, ondan əvvəl də bu ərazidə sakların məskunlaşmasını Herodot da təsdiqləyir.

“AVESTA” HAQQINDA

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Avesta”-nı çox-çox sonralar qədim fars dilində qələmə almışlar və zərdüştlüyün yayılmasında əvvəllər maq tayfasının xüsusi xidmətləri olmuşdusa, zərdüştlük dövlət dini kimi qəbul ediləndən sonra geniş yayılmağa başlamış, maqlar bu dinin əsas aparıcıları kimi sıxışdırılıb aradan çıxarılmışlar.

“Avesta”-nın yaradılmasını Midiya tayfası maqlarla bağlayır. Diogen Laertski isə maqların təlimini fəlsəfənin başlanğıcı hesab edən suallar ortaya qoyur. O, Aristoteldən iqtibas gətirərək bildirir ki, maqlar misirlilərdən daha qədimdirlər. Amma heç bir tarixçi və heç bir mənbə maqların Azərbaycan (Midiya) ərazisindən kənarında yaşamaları haqqında bilgilər vermir.

Biz yuxarıda göstərdik ki, erkən ərəb tarixçiləri də Zərdüştün vətəni Marağanı, onun yaşadığı tayfını maqlar hesab edirlər. Amma müasir tarixçilərimizdən bəziləri (İ.Əliyev, S.Qaşqay, Bertels və b.) bilərəkdən bütün tarixi faktların və məntiqin əleyhinə gedərək maqların farsdilli olmasını, Zərdüştün isə Midiyada doğulmamasını sübut etməyə çalışırlar. İ.V.Rak daha uzağa gedərək qeyd edir ki, “Avesta”-nı qətiyyətlə Qərbi İranın məskəni saymaq olmaz. Zərdüştlüyün əsl vətəni Şərqi İran, Xarəzm, Baktriya, Tacikistan və Əfqanıstan hesab etmək daha düzgündür. V.İ.Rakın fikrinə görə, Zərdüştün harada doğulmasından asılı olmayaraq, onu ilk dəfə maqlar qəbul ediblər. Elə buradaca, o təsdiq edir ki, maqlar indiki Qərbi İran ərazisində yaşayıblar. Burada bir sual ortaya çıxır: Rakın fikrinə görə, niyə məhz zərdüştçülük maqlar arasında oturuşa bildi və inkişafını onlar arasında tapdı? Görünür, müəllif faktlar və mənbə yoxluğundan maqları Qərbi İranla bağlamağa məcbur olub. Çünki Zərdüşt və maqlar üzvü surətdə bir-birilə sıx bağlıdırlar.

Bu bağlılığı pozmaq üçün İ.Əliyev başqa bir üsula əl atır: o, bildirir ki, maqları təkcə etnik birləşmə adlandırmaq düzgün deyil. Onlar həm də Midiya xalqının dini fikirlərinin daşıyıcıları idilər. Onlar sadəcə kahin idilər və aralarında farslar da var idi. Göründüyü kimi İ.Əliyev özü də bilmədən maqların farslara aid olmadığı qənaətinə gəlir. Baxmayaraq, İ.Əliyev ciddi-cəhdlə sübut etməyə çalışır ki, maqlar özlərinin kökünə görə iranlı və İran dilinin daşıyıcılarıdır. Buradan da o, təsdiqləməyə cəhd edir ki, bütün midiyalılar da farslardır. Lakin özünün yazdığı kimi, o maqları fars, yaxud pers adlandırmır. Sadəcə olaraq, iranlı ad-

landırır. Oxucuları çaşdırmaq üçün belə üsullardan tez-tez istifadə edirlər və çox güman ki, bu, İranın indiki siyasi maraqlarına tam cavab verir. Belə ki, müasir iranlı deyəndə o ərazidə yaşayan bütün xalqlar nəzərdə tutulur. Halbuki indiki İran ərazisində 40 milyona yaxın türk, 15 milyon fars, milyonlarla ərəb, kürd və başqa xalqlar yaşayır. Beləcə, hər şeyi iranlı adı ilə İrana bağlamaq asanlaşır. Midiyalıları da, Nizamini də, Xaqanini də, Şah İsmayıl Xətəini də farslaşdırmaq belə bir şəraitdə heç də çətin iş deyil. Midiyalılar necə farslaşdırılırsa, bundan 2000 il sonra səfəvilər də fars adlandırılacaq. Nizami yalnız dövrünə görə fars dilində yazdığı üçün İran onu fars hesab edir. İqrar Əliyev də bütöv bir regionun tarixini əvvəlcə iranlaşdırır, bundan sonra isə farslaşdırır. Lakin olahəzrət faktın qarşısında İ.Əliyev də, başqaları da gücsüzdür.

Dediyimiz kimi, Diogen Aristotelo şəhadət gətirərək maqların misirlilərdən qədim olduğunu bildirir. Bunu İqrar Əliyev də danmır. Lakin bununla yanaşı, o, razılaşır ki, farsdilli tayfaların bu əraziyə gəlmələri eramızdan əvvəl IX-VIII əsrlərə təsadüf edilir. Məntiqlə alınmır, axı cənab tarixçilər? Misirin tarixi daha qədim, maqlar isə ondan da qədim olduğu üçün maqları heç cür irandilli hesab etmək olmaz. Sadəcə olaraq, indi necə İranda türklərin və digər xalqların farslaşdırılması siyasəti yeridilirdisə, eramızdan əvvəl I minilliyin yarısında da belə siyasət yürüdü. 2500 ildə qonşumuzun apardığı siyasət dəyişməyib.

Yaxşı ki, təkzibolunmaz faktlar meydana çıxandan sonra İ.Əliyev yazır: “Maqların midiyalı olması nəinki təkcə antik müəlliflərin, o cümlədən Herodotun göstərməsi ilə sübut olunur, həm də qədim fars mənbələrində bu yazılıb. İndi yeni materiallar əldə olunduqdan sonra (təkzibolunmaz materiallar - Y.O.), bizə yaxşı aydın olur ki, Bisütun yazılarında maq Qam-Ata “midiyalı” adlanır”.

Bununla yanaşı o midiyalıları iranlı və irandilli adlandırır.

QAM-ATA ÜSYANI

Qam-Ata haqqında müxtəlif hadisələr danışılır. Ən əsaslı mənbə isə Bisütun yazılarında I Dara tərəfindən e.ə. 521-520-ci illərdə yazılmışdır.

43-48. Çar Dara deyir: “*O məmləkət ki, bizim ocdadımıza məxsus idi, Qam-Ata-maq Kambizin ölindən zorla aldı. Qam-Ata-maq Kambizdən Persiyanı aldı və başqa ölkələri işğal etdi, özü üçün zəbt etdi, çar oldu*”.

Kim idi Qam-Ata? Bisütun yazılarında o Yalançı Bardiya adlandırılır. Bardiya Kambizin qardaşıdır və hakimiyyət uğrunda mübarizədə Kambiz öz qardaşını öldürtdürür. Heç şübhəsiz ki, "tarixin atası" Herodot da Qam-Atanı maq tayfasına aid edir və bunu Bisütun yazıları da sübut edir.

Fikrimizcə, Qam-Ata, Bardiya və Kambiz də qədim türkdilli adlardır. Belə ki, elə indinin özündə də normal azəri türkcəsinə çevirmədən bu adların mənası anlaşıqlıdır. Qam-Ata - qam-kam, yəni baş şaman-kahinlərin atası, Bardiya - bard-bord-qurd, Kambiz - kam-qam-şaman-maq, yəni "biz şaman-maqlarıq" mənasında açıqlanır.

Elə başa düşürəm ki, fikrimizi hörmətli professor, bu sahədə ixtisaslaşan Firudin Cəlilov da bölüşdürər.

O qeyd edir ki, Qam-Ata adını mütəxəssislər Bisütun yazısında qədim farsca Qaumata şəklində oxuyurlar. Lakin həmin yazının clam variantında Kammatta, akkad variantında iso Qumati şəklində yazılır. Hörmətli professor maraqlı bir fikir irəli sürür: "Qam" sözü türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə - Qaman, Qambay, Kambar, Kamər, Qamərli, Kəmərli və s. - şəxs, tayfa və yer adlarında işlədilir.

Miladdan öncə VI əsrdə Ön Asiyada və Azərbaycanda çox ciddi siyasi, ideoloji və mifoloji proseslərin formalaşması baş verirdi. Belə hesab edirik ki, I Daraya qədər hakimiyyət farsların əlində olmamışdır. Bu zaman hakimiyyət midiyalıların əlində idi və onlar böyük bir imperiya yaradaraq maqlar tərəfindən idarə olunurdular.

Bu zaman zərdüştcülük rəsmi dövlət dini deyildi. Hörmüzün adı iso yalnız aşağı, orta və kəsib kasta və təbəqələr tərəfindən çəkilirdi. Aristokratiyanın və şahların əsas dini bütperəstlik idi. Qam-Ata məhz dini zəmində 521-ci ildə aşağı təbəqələrə arxalanaraq Kambizi devirdi və yeddi ay ölkəni idarə etdi. I Dara Qam-Atanın Kambizlə mübarizəsindən yararlandı və aristokratların köməyi nəticəsində faktiki olaraq çevriliş yolu ilə Əhmənilər sülaləsinin əsasını qoydu. Məhz buna görə, o Bisütun yazılarında Qam-Atanı "Yalançı Bardiya" adlandırır. O, gözəl başa düşür ki, Qam-Ata-Bardiya təsdiq olunarsa, hakimiyyət qanuni onun ola bilməz, aşağı kastalar I Daranı müdafiə etməzlər. Odur ki, məcburiyyət qarşısında qalan I Dara özünü şah nəslindən doqquzuncu hökmdar elan edir və zərdüştcülüğü deyil, məhz hörmüzçülüğü rəsmi dövlət dini səviyyəsinə yüksəldir. Qərībədir ki, heç bir Əhməni və Sasanilər mənbələrində Zərdüştin adı çəkilmir. Niyə? Görünür, bu barədə

də mütəxəssislərimiz ciddi fikirləşmələri olacaqlar. Dönək I Dara nəslinə.

35-43. Çar Dara deyir: "Sonra bir nəfər maq Qam-Ata adı altında üsyan qaldırdı..."

... O xalqı belə aldadırdı: "Mən - Bardiyyam - Kirin oğlu, Kambizin qardaşı". Sonra bütün xalq Kambizdən onun tərəfinə keçdi... O, çarlığı ələ aldı".

Deməli, xalq Qam-Ata-Bardiya tərəfində idi. (Hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ almaq həmişə təxribat olaraq qalacaq-Y.O.). Buna baxmayaraq, Qam-Ata-Bardiya Kambizin qoşunlarının birinə başçılıq edirdi və ola bilməzdi ki, xalq onu tanımadan ona inanıb üsyan etsin. Nəzərə alaq ki, Bardiya həm də Kambizdən sonra qanuni varis idi. Belə olan halda, məlum olur ki, I Dara çevriliş yolu ilə qanuni hakimiyyəti zəbt etmiş, özünü Kambiz nəslinə bağlamağa cəhd etmişdir.

3-6. Çar Dara deyir: "Mənim atam - Viştaspa, Viştaspanın atası - Arşam, Arşamın atası - Ariaramna, Ariaramnanın atası - Çişpiş, Çişpişin atası - Əhməna". Beləliklə, I Dara Əhmənilər sülaləsinin əsasını qoyur. Nəzərinizə çatdırmaq ki, bu sözlər I Dara tərəfindən e.ə. 521-520-ci illərdə Bisütunda yazılıb. Lakin yazıdan 15 il öncə, yəni e.ə. 535-ci ildə Akkad yazılarında maraqlı fikirlər söylənilir. Belə ki, Babil mətnlərində əhmənilər epoxasının adı çəkilmir, əvəzinə Anşanlar şahlığı xatırlanır. Yəni II Kir də daxil olmaqla Anşan sülaləsinin fars adlandırılmırlar. Nəzərə alaq ki, Kir tərəfindən böyük bir imperiya yaradılmışdı və akkad yazılarında deyildiyi kimi, "dörd tərəfin şahı idi..."

"Mən - Kir, bəşəriyyətin şahı, böyük şahı, güclü şahı, Babilin şahı, Şumer və Akkadın şahı, dörd tərəfin şahı, Anşan şahlığında böyük şah Kambizin oğlu, Anşan şahlığında Kirin novosi..."

Göründüyü kimi, I Dara özünü Çişpişin atası Əhmənidən hesab etməklə qanuni Anşan hakimiyyətinə yiyələnir və farsların dövlət tarixinin əsasını qoyur.

Əgər I Dara Bisütun yazılarında Hörmüzün adı və kömoyilə ölkədə üsyanları yatırırdı, başqa dövlətləri zəbt edirdisə, ondan 15 il öncə Kir tamam başqa bir Allah adı altında müharibə aparırdı. Yəni də Akkad mənbələrinə müraciət edək: "İnsanların şikayətindən Allahlar hakimi Marduk qəzəbləndi. O, Anşan padşahlığından Kiri çağırırdı ki, bütün yer üzünün hakimi olsun. Kir Qutlum ölkəsini və bütün umman-mandaları Mardukun ayaqları altına saldı". Yeri gəlmişkən, müəllif umman-man-

da dedikdə midiyalıları və skifləri nəzərdə tutur. Belə ki, umman-manda adı altında qədim türkdilli tayfalar və yaxud onlara yaxın və qohum olan tayfa birləşmələri Akkad mənbəsində belə qələmə verilmişdi.

Akkad yazılarından 16 əsr sonra məzmunca eyni olan sözləri Mahmud Qaşqarlı yazır: "Hər şeydən uca olan Allah dedi: Mənim ordum var, mən ona türk adı verdim... Nə vaxt hər hansı bir xalqa qəzəblənirəm, onda o, xalqı türklərin öhdəsinə verirəm".

Bu qədər təsadüf olarmı? Məzmunca eyni olan kəlam bu qədər dəqiqliklə ağızdan ağıza keçərmə?

Beləliklə, I Daradan cəmi 15 il qabaq hörmüzçülük dini, göründüyü kimi, şahlar tərəfindən qəbul olunmamışdır. I Dara ilk dəfə olaraq aşağı təbəqənin yenidən üsyan edəcəyindən çəkinərək bu dini rəsmi dövlət dini elan edir və faktiki olaraq maqların əlindən alır. Əgər I Daraya qədər hörmüzçülük dini qapalı yayılırdısa, Daradan sonra bu din bütün imperiya ərazisinə və qonşu dövlətlərə yayılmağa başladı. Əgər Daraya qədər qapalı şəkildə peyğəmbər Zərdüştün adı çəkilirdisə, hörmüzçülük rəsmi dövlət dini elan olunduqdan sonra Zərdüştün adı heç bir yazılı mənbədə çəkilmədi. Buna cavab sadə olduğu qədər də mürekkəbdir. Nəzərə alaq ki, bir tərəfdən Zərdüşt peyğəmbər fars əsilli deyil, türk əsilli idi, digər tərəfdən isə şahlar özlərini həmişə yerdə Allah elçisi, bəzən isə Allahın özü hesab ediblər. Bu halda hansısa başqa bir adamın, o cümlədən Zərdüştün peyğəmbərliyinin qəbulu onlar tərəfindən qeyri-mümkündür. Bir məqamı da nəzərdən qaçırmayaq ki, daş kitabələr və digər qədim yazılar, əsasən qalib şahların iradəsilə yazılırdı. Odur ki, əhmənilər və erkən sasanilər dövründə Zərdüştün adının çəkilməməsinin səbəbini müəyyən mənada başa düşmək olar. Belə ki, hörmüzçülük rəsmi dövlət dininə çevrildəndən sonra da şahların siyasi məqsədləri bir daha sübut edirdi ki, yuxarılar siyasi hakimiyyətlərini saxlamaq üçün dini, idoloji və mifoloji vasitələrdən istifadə edirlər.

Götürək, Bisütun yazılarını. Əgər I Dara e.ə. 521-520-ci illərdə xalq üsyanından çəkinib bu dini qəbul edirsə (hörmüzçülüğü - Y.O.) və Bisütunda bütün qələbələrini Hörmüzün adı ilə bağlayırsa (bu onun hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edir), bir az sonra bunu artıq ona şamil etmək olmaz. Belə ki, on ildən sonra, e.ə. 511-ci ildə I Dara Misirdə firon elan olunanda kahinlər onu allahlaşdırdılar. Buna sübut kimi I Daranın İran ərazisindən tapılan büstünü göstərmək olar. Eramızdan əvvəl 510-cu ilə aid olan büstdə I Dara yerli libasda Misir Allahı "Atuş" kimi təs-

vir olunub. Bu bir daha sübut edir ki, maqlar tərəfindən e.ə. II-I minillikdə yaranan zərdüştçülük əhmənilər dövründən başlayaraq, siyasi vasitə kimi istifadə olunur.

Belə bir ehtimal var ki, zərdüştlüyün əsas kitabı əhmənilər dövründə gizli yandırılıb. 12000 camış dərisində yazılan və Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yandırılan "Avesta" isə əhmənilər tərəfindən dövlət dininə çevrilən, siyasi və etnik maraqlara cavab verən bir kitab şəklində yazılmışdır.

Hər halda bizə gəlib çatan "müasir" "Avesta" surəti dəfələrlə köçürülmüş, təhrif olunmuş və toponimlərin adı dəyişdirilmiş bir nüsxədir. Ona görə də sonradan təhrif olunan və farsların siyasi və etnik marağına cavab verən "Avesta"nın son nüsxəsində tur-turan-türklər İranın əbədi düşməni, maqlar isə farsdilli, yaxud irandilli kimi qələmə verildi. Bundan sonra onların gəlmə, köçəri olduğunu və bu yerlərdə əbədi olaraq farsların yaşadığını sübut etmək çətin olmayacaq.

Fikrimizi Dyakonov da təsdiqləyir və bildirir ki, "Avesta" Makedoniyalı İsgəndərə qədər yazılıb.

V.İ. Rak qeyd edir ki, "Avesta"nın mətni avesta dilində yazılıb. Bu dil yazılı abidələrdə nə ondan əvvəl, nə də sonra məlum olmayıb. I minilliyin birinci yarısında avesta dili artıq ölü bir dil idi. Bununla yanaşı, o, bildirir ki, bu dil qədim fars dilidir. Bütün tarixçilər qeyd edirlər ki, irandillilər bu ərazilərə IX-VII əsrlərdə gəldiyi halda avesta dili necə qədim fars dili ola bilər?

Yuxarıda göstərdik ki, "Avesta" birbaşa maq tayfaları ilə bağlıdır. Elə başa düşürəm ki, "Avesta"nı farslara bağlamaq istəyən "iranistlər" gələcəkdə yeni hipotezələr üzərində fikirləşməli olacaqlar. Bununla yanaşı V.İ. Rakla bozi məqamlarda razılışıq. O, yazır ki, eramızın I-III əsrlərində, erkən sasanilər dövründə yazılı şəkildə "Avesta"nı kanon kimi tərtib etməyə başladılar. Burada ağızdan-ağıza keçən mətnləri yazıya köçürəndə məzmun xeyli təhrif olunmağa başladı. "Kahinlər" "Avesta"nı qədim fars dilinə çevirəndə avesta dilinin bir çox səsləri bu dilə uyğun gəlmədiyi üçün məzmun, fikirlər, adlar, toponimlər təhrif olundu. Hətta bəzi toponimləri və adları əsətilə bağladılar. Məsələn, Bakuir dağı yeri olmayan əfsanəvi bir dağa çevrildi. Sonradan Bakuir dağı Əfrasiyab Turla bağladılar. Əfsanədə deyilir ki, Əfrasiyab Tur bu dağı özünə istehkam etdi, qala qurdu... Biz əfsanəni axıracan yazmaq istəmirik. Amma fikir verin, bilərəkdən türk toponimləri və adları mətnədən çıxarılır. "Bakir" sözü erkən ərəb mənbələrində "Bakuir" adlanır.

Müasir alimlərimiz Bakının 6 min il yaşı var deyəndə heç də yanılmayıblar. Belə misallara yazı boyu müraciət edəcoyuk.

Lakin kahinlər əlifbada səsləri dəyişdirmək istəmirdilər. Çünki "Avesta"-nın gücü və məzmunu bu səslərdə və onun səsləndirilməsində idi. Bununla yanaşı sonuncusu, "şah əlyazması" İsgəndər tərəfindən yandırıldıqdan sonra "Avesta" 500 ildən bir qədər az vaxtda yazıya köçürüldü. Başa düşmək olar ki, bu 500 ildə hansı siyasi, coğrafi ərazi dəyişmələri, etnik birləşmələr və ayrılımlar, müharibələr baş vermişdir. Lakin zərdüşçülük dövlət dini olaraq qalırdı və hər hökmdar ağızdan-ağıza keçən "Avesta"-nı kahinlər vasitəsilə özünüküləşdirir, müxtəlif vasitələrlə siyasi və dini hökmlərinə haqq qazandırır.

Beləliklə, "Avesta"-nı eramızın I-III əsrlərində yazılı tərtib etməyə başladılar. Artəşir vilayətlərə məktub göndərərək əmr etdi ki, "Avesta"-dan şifahi və yazılı nə qalıbsa, Zərdüştin adı ilə bağlı nə varsa, hamısı yığılsın və saraya gətirilsin. Şahənşah I Artəşir saraya gətirilən bütün "əlyazmaları" özü yoxlayır, lazım olmayanı kanondan çıxarır və əlavələr edirdi. Redaktələr, əlavələr systemsiz həyata keçirilirdi. Məhz bu dövrdə "Avesta"-nın mühüm hissəsi - ritualların "təmizliyinə" riayət olunan "Videvdat" yarandı.

I Şapur daha irəli gedərək, maqupata (baş kahin) əmr edir ki, "Avesta"-nın tərkibinə təbabət, səhiyyə, astronomiya, coğrafiya və digər elmlər haqqında yazıları daxil etsin. Amma bizə məlum deyil ki, baş kahin deyilənləri "Avesta"-ya daxil edir, ya etmir. Lakin "Avesta"-nın təhrif olunması izsiz ötürülmür. III əsrdə Manin başçılığı ilə *Manixey hərəkəti* başlayır. Tez bir zamanda "Bütün dinləri birləşdirib - bir dinə çevirək" və "Kim varlıdır - kasıb olacaq" şüarları böyük bir ərazini bürüyür, *hətta atəşpərəst və xristian dinləri* Manini küfr adlandırır manixeyləri kütləvi şəkildə toqib etməyə başlayır. I Hörmüz 277-ci ildə Manini aldaraq saraya dəvət edir və həbs etdirərək dərəcəsinə saman təpdirir. "Avesta"-nın təhrif kitab kimi qələmə verilməsini VI əsrdə Məzdək yenidən elan edir və Məzdəkilər hərəkəti başlayır.

Göründüyü kimi, bizə tarixdən bəlli olan faktlar əsasında bir daha sübut olunur ki, "Avesta" əsas kitab kimi bizə gəlib çatmamış və sonradan toplanan və yazılan bu kitab siyasi və etnik maraqlara daha çox cavab vermişdir. Tanrı tərəfindən bizə verilən ilk müqəddəs kitab bəndəsi tərəfindən adiloşdırılmış və məhz buna görə də Tanrı bizə digər müqəddəs kitabları göndərmişdir.

MUG, YAXUD MAQLAR

Dönək Midiya ərazisinə. Yusif Səforov qeyd edir ki, şübhəsiz, Midiya dövləti İran dövləti idi və burada, yaxud bu ərazidə farsdillilər yaşayırdılar. Elə buradaca o, (əlbəttə, öz-özünü təkzib edən faktlar əsasında) Herodota istinadən Midiya ərazisində hansı tayfaların yaşadığını göstərir.

Farsların, yaxud parsların tarixdə adlarının əhmənillərlə başladığının hansı əsrə aid olduğunu biz yuxarıda göstərdik. Odur ki, elə hesab edək ki, bu məsələyə qayıtmağa ehtiyac yoxdur. Bizi maraqlandıran Zərdüştin maqlarla əlaqəli olması və yaxud Zərdüştin bu tayfaya mənsub olub-olmamasıdır. Qeyd edək ki, Zərdüşt maq tayfasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

"Tarixin atası" Herodot Midiya ərazisində yaşayan 6 qəbilədən xəbər verir. Bunlar bus, paretakən, struxat, arizant, budi və maq qəbilələridir. Herodot, hətta çalışır ki, bu qəbilələrin hansı ərazidə məskunlaşdığını göstərsin. Bunlardan əhəmiyyətsiz və hakimiyyətə təsiri olmayan qəbilələrdən biri fars dilli ola bilərdi. Bu qəbilələrdən aparıcı olanlar - bus və maqlar - ölkənin həyatında mühüm rol oynayırdı və ölkənin siyasətini müəyyənləşdirirdilər. Belə ki, bu iki qəbilədən biri - buslar - ölkənin siyasi, maqlar isə dini həyatında əsas rol oynayırdılar. Yaddan çıxarmayaq ki, Qam-Atanın üsyanı zamanı və üsyanın qələbəsindən sonra maq Qam-Ata ölkənin paytaxtını - yenidən Midiyanın paytaxtı - Akbatan etdi. Həmin Akbatan ki, Midiyanın güclü vaxtında onun paytaxtı idi və Herodota görə, orada buslar yaşayırdılar. Onların qonşuluğunda isə maqlar yerləşirdilər. Səslərin fonetik dəyişmələrinin izahına varmadan tam əminliklə deyə bilərik ki, buslar qədim türkdilli və Azərbaycan ərazisində avtoxon qəbilədir. Belə ki, bundan təxminən 2000 il sonra "İqor polku haqqında dastan"-da, "bus", yaxud "bosı volk" ifadələrinə rast gəlirik. "Boz" sözü də anlamın fonetik dəyişməsindən, yaxud yunan dilinə tərcüməsindən asılı olub. Elə busların yaşadığı Akbatan (indiki Həmədan) sözünün, 2700 il keçməsinə baxmayaraq, türkcə mənası dəyişməmişdir. Aydın olur ki, Herodotun Midiya ərazisində yaşayan qəbilələrinin əksəriyyəti türkdilli, yaxud prototürklər olmuşlar. Burada da Herodotun tərcüməsi zamanı xeyli təhriflərə yol verilmiş və təhrif ilk növbədə, əvvəllər olduğu kimi, siyasi və etnik sifarişlərdən irəli gəlmişdir. Lakin tarixin dərin qatlarınadək çökmüş boz duman çə-

kildikcə, bu dumanın altından prototürklərin tarixi daha çox üzə çıxmağa başlayır. Bu prototürklərdən biri də Midiya ərazisində yaşayan mağ tayfalarıdır.

N.A. Baskakov "Türk dilləri" kitabında çox maraqlı bir fikir irəli sürür. Belə ki, bu fikir onun müasirləri tərəfindən səsləndirilmir. 1960-cı ildə yazılmış bu kitab, yəqin ki, yeganə əsərdir ki, muğallar (maq, muğ), muqallar Azərbaycan türkcəsində danışan qrupa aid edilir. Baskakov kitabın sonunda türk xalqlarının və dillərinin siyahısını göstərir. Aydırdır ki, ta qədimdən Herodotun göstərdiyi Midiya ərazisində yaşayan 6 tayfadan biri maqlardır. Onlara yerli dildə həm də muğlar deyirlər.

Müasir azərbaycanlıların və onların dilinin formalaşmasında hansı türk tayfalarının təsiri olduğunu yazan N.A. Baskakov onları oğuz dillilər qrupuna və oğuz-səlcuq yarımqrupuna bölür. Baskakov qeyd edir ki, onları azərbaycanlı, aderbicanlı, türk, Azərbaycan türkü, Zaqaqaz tatarları, Azərbaycan tatarları adlandırmazdan çox-çox öncə muğallar, kazax tatarları, qaşqaylar, qızılbaşlar, tərəkəmələr, qarapapaqlar adlandırbılar. Fikir verirsinizsə, qədimliyinə görə, Baskakov muğalların adını siyahıda birinci yazır və qəti əminliklə bildirir ki, bunlar azərbaycanlılardır.

Qoribədir ki, azərbaycanlıların muğal adlandırılması fikrinə nədənsə 60-cı illərin siyasi senzurası fikir verməmiş və elə hesab etmişdir ki, maqlarla muğlar arasında heç bir eynilik yoxdur. Bu səbəbdən, muğların dəqiq yerini göstərən və indiki Azərbaycanda hansı ərazidə türk dilinin dialektində danışan bu qəbilənin ünvanını dəqiqləşdirən N.A. Baskakovun fiziki və siyasi cəzadan kənar qalması sözün əsl mənasında, möcüzədir. Faktiki olaraq, pantürkist ideyasına görə repressiyadan ötürşən müəllif, bəlkə heç özü də maq və muğları eyniləşdirmirdi. Sadəcə olaraq, o, azərbaycanlıların qədimdə muğal adlandırılması mənbəsinə rast gəlmiş və sonradan bir tədqiqatçı, bilici, mütəxəssis kimi muğalların və azərbaycanlıların dilinin eyni kökdən olmasını sübut etmişdir (Bəzi Qafqaz xalqları bu gün də azərləri muğal adlandırır). Maraqlıdır ki, Baskakov Güney və Qüzey azərbaycanlıların eyni dildə danışdığını göstərir və yalnız dialektinə görə onları fərqləndirir. O, qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında müxtəlif türkdilli tayfaların xüsusi əhəmiyyəti var; bunlardan qaşqaylıları (Güney Azərbaycan), tərəkəmə və qızılbaşları (Qərbi Azərbaycan dialektini), qazax dialektini (qarışıq Azərbaycan-Türkiyə), muğları (şimal dialekti) misal çəkmək olar.

Mağlar haqqında maraqlı fikirlər söyləyən hörmətli professor A.Şükürov qeyd edir ki, mağların fəaliyyəti Zərdüştədən min illər əvvəlki dövrü əhatə edir. Baş mağ Zərdüşt isə mağların min illər boyu topladıqlarından çox şey götürmüş, bunu yaratdığı dində ayinlər formasında əks etmişdir. Yeri gəlmişkən, Herodot da qeyd edir ki, mağlar öz dini adətlərinin bəzilərini kəspə tayfalarından götürmüşlər. Aydın olur ki, eyni adət-ənənələrə malik tayfalar qohumluq əlaqələri ilə də bir-birinə yaxın idilər.

Y.V. Çomənzəminlinin fikrincə, muğlar Azərbaycanın ən qədim tayfa birləşmələrindən olmaqla yanaşı mənsub olduqları ölkələrin (Midiya, İran) yaranmasında və təşəkkül tapmasında çox mühüm rol oynamışlar. O, yazır: "Zərdüştlük xristianlıqdan on-on beş əsr əvvəl Yaxın Şərqdə böyük bir mövqe qazanmışdır. Zərdüştün ruhaniləri mağlar (cəmi mağandır) qədim zamanlar Muğanda yaşamışlar. Bunu IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünasları da qeyd edirlər".

Göründüyü kimi, farsların Ön Asiyaya və Azərbaycana gəlməsindən çox-çox əvvəl bu ərazidə türksöylülərin yaşamasını ərəb tarixçilərinə istinadən Y.V. Çomənzəminli də təsdiq edir. O da eynilə maq (muğ) tayfalarının yaratdığı zərdüştlüyün əsasının farslardan çox-çox əvvəl qoyulduğunu bildirir.

Mağlar adətə görə, çox sadə geyinərmiş. Onlar Odu, Torpağı, Suyu Tanrı hesab edirmişlər. Elə hesab edirik ki, muğların kitabının bir hissəsi "Dədə Qorqud" dastanında əksini tapmışdır. Məhz "Dədə Qorqud"da toponimlər və adlar muğların tapılmayan əsas kitabına kod və açar ola bilər. Belə ki, Hörmüzlə Əhrimanın, işıqla zülmətin mübarizəsi "Dədə Qorqud" boylarında məxfi kod altında işıqlandırılmışdır.

Bizə gəlib çatan məlumatlara görə, muğlar bir tayfa olaraq, ilk dəfə astrologiya, indiki dillə desək, magiya, ekstrasenslik və telepatiya ilə məşğul olmuşlar. Mənbələrə görə, onlar yaratdıqları enerjinin köməyi ilə yağış yağdırmağa, külək əsdirməyə, tufan yaratmağa və s. qabiliyyətlərə malik idilər. Sonradan kənar tayfalar muğların içərisinə soxularaq bu cəmləri mənimləyəndə və kahinliklə təkcə muğlar deyil, digər tayfalar da məşğul olmağa başlayanda (bununla yanaşı zərdüştlük geniş yayılır və digər tayfalar tərəfindən qəbul edilirdi) muğlar əsas magik təlimin itməsindən ehtiyatlanmış, bu təlimi Misir kahinlərinə xüsusi kod altında ötürmüşlər. Çünki muğların misirliyə və onların kahinlərinə qohumluqları çatırdı. Odur ki, Misir ehramlarının müəmması Misirin tarixi

xindən yox, muğların tarixindən öyrənilərsə, bu ehramların sirri açıla bilər. Aristotel məhz buna işarə edərək yazırdı ki, mağların tarixi misirlilərin tarixindən daha qədimdir. Muğlardan qalan digər təlimləri isə başqa tayfalar mənimsəməyə başladılar. Beləliklə, muğların dövründə vahid kosmoqonik bilik e.ə. III-I minilliklərdə bir neçə yerə parçalandı. Kosmoqonik bilgi misirlilər, zərdüştlük bir dini baxışlar sistemi kimi (praktiki kosmoqonik bilgisiz) farslar, digər bilgilər isə hissə-hissə başqa tayfalar tərəfindən mənimsənilirdi. Muğların vahid kosmoqonik təlimi parçalandıqdan sonra bu təlimlər ayrı-ayrılıqda digər tayfalar tərəfindən özününküləşdirildi. Bu özününküləşdirmədə misirlilər və farslar daha nəzərəcarpacaq dərəcədə fəal idilər. Mənimsəmə fars imperiyası dövründə (əhəmənilər və sasanilər epoxasında) o qədər güclü idi ki, bu ərazidə yaşayan bütün tayfalara fars yarlığı yapışdırırdılar. Fikrimizi A.Şükürov və K.Abdullazadə "Azərbaycan fəlsəfəsi" kitabında təsdiqləyirlər: "Qədim yunan alimi, yazıçı və tarixçilərin böyük səhvlərindən biri onların İran dövləti ərazisində yaşayan xalqları çox vaxt fars adlandırmaları idi. Bu isə bir neçə min ildən sonra yazılan tarix kitablarında çox böyük dolaşığa səbəb olmuşdur. Əslində isə qədim İran dövləti müxtəlif dildə danışan, bir-birindən köklü surətdə fərqlənən xalqlardan ibarət idi".

Tarixi faktlar sübut edir ki, mağlar (muğlar) şumerlərlə yaşadırlar. Belə bir fərziyyə də var ki, şumerlər və mağlar dilcə qohumdurlar və mağlar sonradan onlardan ayrılma bir qoldur. Mahmud İsmayıl "Azərbaycan tarixi" kitabında dediklərimizi təsdiqləyir: "Bozi tarixçilər göstərirlər ki, şumerlərlə qonşuluqda məskunlaşmış türkdilli soyların dilləri ilə şumerlərin dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri olmuşdur".

Mağların şumerlərlə qonşu olmasını, hətta bir dövlət kimi mövcud olub təşəkkül tapmasını və mağlar ölkəsinin mövcudluğunun e.ə. III-II minilliklərə təsadüf etməsini Şumerin ən güclü tədqiqatçısı S.N. Kramer də təsdiq edir. Belə ki, o "Tarix şumerlərdən başlayır" əsərinin 14-cü fəslində Mağan və Dilmun ölkələrinin adını çəkir. Kramerin tədqiq etdiyi əsərlərdən biri də unikal və şedevr sayılan, 450 sətirdən ibarət olan "Enki və kainat" poemasıdır. Bizi maraqlandıran Mağan ölkəsinin adı məhz buradadır. Xatırladaq ki, cəmi mağlara mağan deyilirdi.

Poema Enkinin şərəfinə həsr olunmuş himnlə başlayır. Sonra isə Enki insanların və allahların yaxşılığına çalışdığından özünün şöhrətindən danışır.

"Mənim atam, göyün və yerin şahı
Göyə və yerə gəlməkçün mənə şöhrət verdi"

Yerin, göyün hakimi olan Enki özünün tərifini belə bitirir:

Ölkələr... Mağan və Dilmun baxaraq mənə (Enkiyə)
Dilmun gəmiləri şalban (?) daşıyır
Mağan gəmiləri göyə qədər yüklənib
Meluxxidən "mağilum" yelkənli gəmilər
Qızıl və gümüş gətirir onlar
Hamısını daşıyırlar Nippura,
yer üzünün şahı Enlil üçün.

Bu kitabın birinci hissəsində şumerlərin toponimlərinin və adlarının müqayisəli analizini etmək fikrində deyilik. Elə fikirləşirəm ki, kitabın ikinci hissəsində şumerlərlə qədim və müasir türklərin müqayisəli analizini etmək üçün vaxtımız olacaq. Hələlik isə fikrimizi Şumer tədqiqatçısı, görkəmli professor Kramerin tarixdə ilk dəfə olaraq "Enki və kainat" poemasında mağlar və Mağan ölkəsi haqqında deyilən sözlərə yönəldək. Təəssüflər olsun ki, bu tərcümə və bu ölkələr demək olar ki, bütün tarixçilərin nəzərindən qaçmış, ya da elə bir ciddi əhəmiyyət verməmişlər. Mifik poema da olsa, məhz burada ilk dəfə olaraq Mağan ölkəsinin 5000 il əvvəl mövcudluğu sübut edilir. Bu dövrdə, tərcümə olunan mətndən görüldüyü kimi, Mağan ölkəsi də Nippura, Enlil üçün başqa ölkələr kimi bac-xərac gətirir. Mağan ölkəsi görünür, özünün eniş dövrünü yaşayıb və sonradan qonşular tərəfindən işğal olunaraq öz ərazilərinə qatılıb və şumerlərdən sonra Mağan ölkəsinin adı bir daha heç bir mənbədə çəkilməyib. Bununla yanaşı Mağan ölkəsi bir dövlət kimi tarixdən silinsə də, mağ tayfaları müxtəlif dövlətlərin adı altında bizim eramın XVIII əsrinə qədər mövcud olmuşlar. Yuxarıdakı tərcümədən aydın olur ki, mağlar da şumerlər kimi yüksək mədəniyyətə və sənət inkişafına malik idilər. Tərcümədən görünür ki, Meluxxidən gələn yelkənli gəmilər "mağilum" adlanır. Bu da onu sübut edir ki, mağlar gəmiqayırma sahəsində pionerlərdən biridirlər və yelkənli gəmilər "mağilum" adını təsadüfən almamışdır.

Göründüyü kimi, mağların tarixi farsların tarixindən və dilindən çox-çox uzaqdır. Baxmayaraq, Herodot dəfələrlə qeyd etmişdir ki, parsılar

özgə xalqların adətlərini qəbul etməkdə ustadırlar. Onlar Midiya paltarları geyir, döyüşdə isə Misir silahlarından istifadə edirdilər.

Mağların (muğların) Azərbaycandan - qədim Midiyadan olması barədə qədim yunanların çox sanballı əsərləri olsa da, XX əsrin tədqiqatçılarının, xüsusilə də sovet alimlərinin mağları İranla və irandilli olmaları ilə əlaqələndirməsi ən azı təəccüblü görünür. 1928-ci ildə Y.V. Çəmənzəminli "Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri" adlı məqalədə yazırdı: "Bu həyat Muğ cəmi Muğan adlı Zəki peyğəmbəri ilhama malik bir millətin minlərcə illər əvvəl Kür ilə Araz çaylarının yaranmaları ilə başlayır. Aran təsmiyə etdikləri bu torpaq dünyaya Zərdüşti bəxş edir. Qədim aləmin ən böyük kitabı "Avesta" burada vücudə gəlir".

Belə hesab edirik ki, mağla bağlı toponimlər və adlar tarixdə izsiz ötürməmiş, müxtəlif yerlərdə mağlar iz qoyub getmişlər. Azərbaycanda "Muğan düzü", Tacikistanda "Muğ qalası" və s. adları göstərmək olar.

Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" kitabında mağanların XVIII əsrdə də yaşadığını göstərir. O, bu kitabda Nadir şahın döyüş səhnələrini qələmə alarkən yazır: "... Nadir şah 25 yanvar 1743-cü ildə Kalat-Qurçay qalasını yerlə-yeksan etdikdən sonra Məhmət Əlixan Qırxlunu Dərbəndə hakim təyin edərək Muğana yollandı..."

Nadir şah Muğana yollandı... Bu zaman özünü şah Hüseynin oğlu kimi qələmə verən Sat-Mirzə adlı birisi Şirvanda həyəcan yaradıb sakitliyi pozdu. Məhmət Əlixan qərara aldı ki, qiyamçılara kömək etsin...

... Bu zaman muğanlı tayfaları Kabir adlı istehkamın qarnizonunda afşarları doğrularaq üsyan etdilər və qalanı Məhəmmədə verdilər. Məhəmməd xan belə bir üsyanın baş verməməsi üçün muğanlıları kor edib Dərbənddən qovdu..."

A.Bakıxanov tarixi hadisələri dolaşmaq salmasına baxmayaraq, Azərbaycanın şimalında muğanlı tayfalarının yaşaması və Nadir şahı dəstəkləməsi haqqında məlumatı yetərinə verir.

Ən qəribəsi budur ki, heç bir Şərqi mənəblərində mağların və ya muğların Xəzərin şərqində, yəni Orta Asiyada və Uzaq Şərqi yaşamalarına rast gəlinmir. Mağ və yaxud muğlara yalnız Ön Asiyada və bütöv Azərbaycanda rast gəlinir. Lakin 553-cü ildə Göytürk imperiyasında hakimiyyətə gələn Kara İssık Xaqan-Kuşu özünə Muğan titulu götürür və bu titulla da qonşularını lərzəyə salaraq üç il müddətində demək olar ki, Avrasiyanın böyük bir ərazisini imperiya torpaqlarına qatır. *Təbiidir*

ki, mağ, muğların qədim tarixini, Muğanın qədim adını göstərməseydik və tarixi mənbələrdən iqtibaslar gətirməseydik, bütün opponentlərimiz belə bir fikrə gələ bilərdilər ki, Muğan sözü elə Muğan xaqanla bağlıdır və bu söz Azərbaycanda VI əsrdən toponimlərdə və xüsusi adlarda işlədilmişdir. Lakin biz tarixi faktlar əsasında sübut etdik ki, maq-mağ-muğ bizə Şərqi gəlmə deyil, əksinə Qərbdən Şərqi gəlmədir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Baskakov "Türk dilləri" kitabında Azərbaycanlının kökü haqqında yazarkən muğallar haqqında təsadüfən məlumat verir.

Beləliklə, aydın olur ki, "Avesta"-nın qoruyucusu və yaradıcısı olan maq-mağ-muğlar Azərbaycanda və Ön Asiyada yaşayan ilk türkdilli tayfalardan biri olmuş və muğanlı tayfaları kimi XVIII əsrə qədər yaşamışlar. A.Bakıxanov muğanlı tayfalarının türkdilli və ya türksoylu olmasına şübhəsiz yanaşmış, Baskakov kimi muğalların Azərbaycanın şimalında yerləşdiyini bildirmişdir. Elo indi də İsmayılı-Qəbələ zonasında əhali yerli türklərə mağal deyir. Bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Əlbəttə, eramızdan əvvəlki dövrlərdə müxtəlif mənbələrdə çoxsaylı xalqların, tayfa birləşmələrinin, qəbilələrin adları çəkilmişdir. Onları analiz etmək bizim tədqiqatımızdan uzaq olduğu üçün əsas türkdilli soyların üzərində dayanacağıq. Bunlardan əsası tur-turanlılar-türklər və skif-saq-massaget-savromatlar olacaq.

SKİF, YAXUD İSKİT VƏ SAKLAR

Tarixi zamanın qırılmış anında müxtəlif mənbələrdə türk və türksoylu tayfaların hamısının aparıcı, yəni hakim tayfa olmasından asılı olaraq, yerdə qalan bütün tayfalar da həmin tayfanın adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, əhəmənilər epoxasında imperiya 23 satrapa bölünüb yüzlərlə tayfanı və qəbiləni özündə birləşdirirdi halda, mənbələr onları, pers, yaxud fars adlandırmışdır. Eyni ilə də turların və ya sakların adları çox zaman cəm şəklinə yazılmışdır. Məlumdur ki, saklar 20-yə yaxın tayfanı özündə birləşdirirdi. Lakin tarixi mənbələr onları zamandan asılı olaraq, ya skif, ya sak, ya da massaget kimi qələmə vermişlər. Eləcə də tarixin müəyyən zaman kəsiyində hunlar, moңqol-tatarlar, ruslar, qıpçaqlar, romalıları, yunanlar və başqaları cəmləşdirici rolunu oynamış

və tarixdə də, mənbələrdə də müxtəlif xalqlar bu adlar altında təşəkkül tapıb yaşamışlar.

Bizi maraqlandıran türklər və skiflər məhz bu yolu keçmiş, bu ad altında onların hakim rolunu oynamasından asılı olaraq, tarixə düşmüşlər. Məsələn, eramızdan əvvəl XV əsrdə aşşur - mixi yazılarında truckillər, urartu yazılarında turuxlar sözüənə rast gəliriksə, Herodotda ən çox rast gəlinən və geniş şərhl edilən skif-saklardır. Belə ki, Herodot onların həyat tərzi, adət-ənənələrini geniş təsvir etməklə tarixin bir çox düynələrini açmış, min illərlə cavabı olmayan suallara kifayət qədər aydınlıq gətirmişdir.

“Avesta”da da tur və turanlılar haqqında kifayət qədər məlumat verilir, lakin skif-sak-massagetlər haqqında heç bir informasiya yoxdur. Ola bilməz ki, eyni dövrdə formalaşan və yazılan mənbənin birində bir ad çəkilsin, digərində isə başqa bir ad.

Bu da onunla bağlıdır ki, hər xalq qonşu xalqları, yaxud digər xalqları öz dilinə uyğunlaşdırıb ona ad verirdi.

Bu xalqların özlərinə hansı adı verdikləri, yaxud özlərini necə adlandırdıqları bizə məlum deyil. Zaman keçdikcə ya bu tayfalar tarixin sınağından keçə bilməmiş, ya da başqa tayfaya qaynayıb-qarışaraq yeni bir etnos yaratmışlar. Heç nə tarixdən silinib getmir. Ən azı genetik şəkildə yeni etnos köhnənin davamçısı olur, özünün qan yaddaşında həm köhnə xüsusiyyətləri yaşadır, həm də yenilərini yaradır.

Bununla bağlı Herodot maraqlı məlumat verir. Sarmatların yaranmasını göstərən “tarixin atası” bildirir ki, iskitlərlə (skiflərlə) amazonluların birliyindən yaranan sarmatlar iskit (skif) dilində danışmışdılar. Amma onların ləhcəsi iskitlərin ləhcələrindən fərqlənirdi. Göründüyü kimi, yeni tayfanın yaranmasına baxmayaraq, sarmatların dil üslubu, danışq tərzi, adət-ənənələri heç də dəyişməmişdi. Oğuzlarda olduğu kimi, iskit tayfalarında da kənddən təhlükə olduğu anda 20-yə yaxın skif tayfası yığıaraq məşvərət keçirir, müharibənin aparılması yollarını müzakirə edirdi.

Maraqlıdır ki, eramızdan əvvəl I əsrdə Diodora Sisiliyskiy yazır ki, saklar və massagetlər böyük skif xalqına aiddirlər.

Herodot iskitləri çoxsaylı tayfalara bölür və onların harada yerləşdiklərini dəqiq göstərir. Belə ki, XIX əsrə, yəni Herodotun “Tarix” kitabı Avropaya tanış olmayana qədər, belə rəy yaradılmışdı ki, skiflər, türklər, saklar həmişə köçəri tayfa olmuşlar. “Tarix” Avropada bəlli olduq-

dan sonra bu fikrin yalnızlığı sübut olundu. Herodot bəzi iskit tayfalarının oturaq, bəzilərinin köçəri həyat yaşadığını göstərir, onların hansının maldarlıqla, əkinçiliklə, balıqçılıqla məşğul olduqlarını qeyd edir. Herodot bütövlükdə İskit elinin uzunluğunun 40000 stadiya təşkil etdiyini yazır.

Herodot qeyd edir ki, onların mənsub olduqları yerlər materikin içərilərinə qədər uzanır. “Tarixin atası” skiflərin haradan gəldiyini yazmır, ovəzinə harada yerləşdiklərini xüsusi olaraq göstərir. O, skifləri Xəzərin şərq sahilində yerləşdirmir, onların oradan gəldiklərini yazmır, əksinə, İskit elinin Qara dənizin şimal sahillərində, Azov dənizi ətrafında, Dunay, Dnepr, Don çayları arasında, Şimali Qafqazda, Ön Asiyada və Azərbaycanda yerləşdiyini göstərir. Lakin Araz boyu yaşayan iskitləri Herodot massaget adlandırır: “Kuruş (Kir) bu xalqı istila edəndən sonra massagetləri tabe etmək fikrinə düşür. Deyilənə görə, massagetlər çoxsaylı və igid tayfadır. Onlar gündoğan istiqamətdə, Araz çayının o tərəfində... yaşayırlar. Bəziləri onları da iskit qəbiləsi hesab edirlər”.

Bəzi mütəxəssislər və tarixçilər Araz çayını Kaspi (Xəzər) dənizlə eyniləşdirir və bundan sonra massagetlərin Orta Asiyada yerləşmələrini sübut etməyə çalışırlar. Halbuki Herodot açıq-aydın göstərir ki, Arazın tək bircə qolu açıq yerlərdən keçərək Kaspi dənizinə tökülür. “Kaspi dənizi isə heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür”. Herodot açıq-aydın yazır: “Araz çayını keçəndən sonra Kuruş (Kir) massaget torpağında belə bir yuxu görür”. Göründüyü kimi, sahillərində massagetlərin yaşadığı Araz indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxildir. Lakin nədənsə Arazı gah Kaspi, gah da Sırdərya çayı ilə eyniləşdirirlər. Lakin Herodot Araz çayının şərqdən qərbə doğru deyil, əksinə, qərbdən şərqə axaraq Kaspi dənizinə töküldüyünü yazır.

Bir məsələni də yenidən qeyd etmək istəyirəm. Yuxarıda göstərmişdik ki, bəzi tarixçilər, xüsusilə də türk tarixini ört-basdır etmək istəyənlər Midiyalıların guya farsdilli olmalarını xüsusi canfəşanlıqla qeyd edirlər. Onlar hətta Midiya hökmdarlarının - Kirin, Kambizin fars olmalarını sübuta yetirmək istəyirlər.

Lakin Herodot bunu inkar edir. Arazın o tayına keçib massagetləri özünə tabe etmək istəyən Kuruş (Kir) massaget hökmdarı Tomrisdən “Midiyalıların şahı! Öz niyyətindən ol çək!” xəbərini alır.

Biz I Dara haqqında mülahizələrimizi yazanda qeyd etmişdik ki, o, çevriliş edəndən sonra özünün Kambiz nəslindən olduğunu bildirmişdi.

Lakin Herodot onun başqa nəslə aid olduğunu qeyd edir. Bütün bunları yenidən nəyə görə yazırıq? Ona görə ki, tarixin dolaşığa salınması bu ərazilərdə türkdilli soyların yaşaması, yaxud onların üstündən sükutla keçilməsi, tarixin təhrif olunması qalib hökmdarlardan, onların istəyindən və əhval-ruhiyyəsindən asılı idi. Belə ki, hökmdarların bir sözü ilə tayfaların, qəbilələrin adı tarixdən silinirdi. Bir dövlətin orazisində və onun qonşuluğunda yaşayan bütöv tayfalar və qəbilələr bir adla adlandırılır, bununla da bu ərazidə yaşayan tayfaların etnogenezisinin tədqiqində çətinlik törədilir və tarixçilər tərəfindən tayfalar və xalqların tarixi təhrif olunurdu. Məsələn, midiyalıları və skifləri II Kir ummanında adlandırır.

Skifşünas V.V. Qriqoryevin yazdığına görə, sak adını cəmləşdirilmiş şəkildə farslar onlara vermişlər. Belə ki, farslar bu dildə danışan bütün tayfalara və qəbilələrə sak deyərmişlər. Necə ki, yunanlar İskit elində eyni dildə danışan tayfalara və qəbilələrə skif adını vermişdilər. Herodota görə, bu xalqlar eynidir. Lakin müxtəlif xalqlar tərəfindən müxtəlif cür adlandırılıblar. Yunanlar onlara skif, farslar isə sak deyiblər. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün e.ə. 486-480-ci illərə aid olan I Daranın sələfi Kserks tərəfindən yazdırılmış daş kitabələri misal çəkmək olar. Kitabələr üç dildə yazılmışdı - qədim fars, elam, babil. Qədim fars dilindən bizə çatan tərcüməni isə V.İ. Abayev etmişdir: "... *Şah Kserks deyir: Hörmüzün iradəsilə Persiyadan başqa bu ölkələr üzərində mən hökmranlıq edirdim, mən onları idarə edirdim, onlar mənə xərac gətirirdilər; onlara mən əmr edirdim, onlar həyata keçirirdilər; Midiya, Elam, Xaraxvati... ... Zranka, Parfiya, Xarayva, Baktriya, Soqdiya, Xorəzm, Babil, Aşşur, Sataqu, Sparda, Misir, ... daxlar, Xaumavarqa sakları, şişpapaqlı saklar...*".

Göründüyü kimi, yunanlar onları skif adlandırdıqları halda farslar sak adlandırır.

Maraqlıdır ki, əhməni yazılarında da skiflər saklar adlandırılır. Hətta Qam-Atanın üsyanında üsyançılar tərəfində iştirak edən şişpapaqlı sakların adı çəkilir. Bisütun relyefində üsyan yatırılan zaman I Dara tərəfindən edam olunanlar içərisində şişpapaqlı sakın da rəsmi göstərilir.

Dyakonova, o cümlədən bir çox digər müəlliflərə və tarixçilərə görə, saklar skif tayfalarının bir qoludur və onlar "Avesta"dakı turlarla eynilik təşkil edirlər. Sonradan turlar dedikdə türklər başa düşüldüyü üçün sakların türklər olduğu heç kimdə şübhə doğurmur.

Qeyd etdiyimiz kimi, saklar müstəqil xalq kimi üç yerə ayrılırdılar. Biz bu barədə söhbət açdığımız üçün onların üzərində çox dayanmayaçağıq. Yunan mənbələrində amirgey skifləri Qara dəniz sahillərində yerləşdirilir, fars mənbələrində isə daxlar kimi adlandırılırlar. Fakt faktlığında qalır ki, Xəzər ətrafının qərb və şərq sahillərində, Qara dənizin şimal hissəsində, Azovətrafi regionda e.ə. IX-VIII əsrlərdə yeni subetnosun formalaşması prosesi başa çatmış və yeni subetnos yunanlarda skiflər, farslarda isə saklar adlandırılmışdır. Heç şübhəsiz ki, skiflər, saklar, massagetlər prototürklər olmuş və bu adla da tarixdə qalmışlar. Belə ki, skiflər, yaxud saklar digər türkdilli qəbilələrdən üstün olduqları, hakim rolunu oynadıqları üçün digər soylar bunların içində ya ərimiş, ya da müəyyən zamana qədər yarımmüstəqilliyini qoruyub saxlamışlar. Fikrimizcə, *tayfaların adlarının dəyişməsi etnik qocalma, iqlim dəyişməliyi və müharibələrlə bağlıdır.*

Fikrimizi L.N. Qumilyov da təsdiq edir.

Belə ki, etnik qocalma və müharibələr yeni etnosun yaranmasına təkan verir, bir ad digərilə əvəzlənir. Təsədüfi deyil ki, etnik qocalma son nəticədə bir dövlətin digər dövlətdən asılılığını sürütləndirmiş və müharibələr hesabına tayfalar etnosu səhnədən vurub çıxarmışdır. Necə ki, kutilər, lullubəylər və digərləri etnik qocalma nəticəsində əriyib digər tayfalar arasında yox olmuşlar.

Beləliklə, mağların uzun müddət bir tayfa olaraq yaşamalarına baxmayaraq, sonradan xüsusi bir kastaya - kahinlərə çevrilmişlər və Zərdüşün kahinləri mağ adlandırılmışlar. Sakların, yaxud skiflərin yüksəlişi zamanı isə digər türksoylu tayfaların formalaşması prosesi başlayırdı, bir türkdilli soy estafeti etnik qocalma nəticəsində digərinə verirdi. Beləcə *kutilər estafeti trukkilərə, turuxlara, onlar mağlara, mağ-muğlar skif-sak-massagetə-kaspi-sabin-savirlərə, skif-saklar hunlara, albanlara, onlar da xəzərlərə və oğuzlara, xəzərlər, oğuzlar qıpçaq-monqol-tatarlara və sonradan isə oğuz solcuq türklərinə vermişlər.*

Fikrimizi sübuta yetirmək üçün digər müəlliflərə müraciət edək.

Pompey Troqa (e.ə. I ə.) görə, skiflər həmişə qədim tayfa hesab edilib və qədimdə onlar həmişə misirlilərlə mübahisə ediblər. Strabon isə adlarını çəkdiyimiz üç sak tayfasından yalnız daxları (dailəri) bir sak kimi GüneyTürkmənistanında yerləşdirir.

İ.M. Dyakonov isə Herodotun fikirlərinin bir hissəsi ilə razılaşaraq yazır ki, skiflərin bir hissəsi doğrudan özlərini Qara dənizin şimal his-

səsində yerləşən yerli qədim xalq adlandırılıb. O, "Midiya tarixi" kitabında göstərir ki, skiflərin bir hissəsi qədimdən, tarixən bu ərazilərdə yerləşib və onların özlərini yerli saymağa tam hüquqları var. Digər bir hissəsinin isə müəyyən tarixi hadisələrdən sonra bu ərazilərə gəlmələri ehtimal olunur.

Bir çox tarixçilər (Aristov, Bartold, Qumilyov və b.) hunları müasir türklərin əcdadları hesab edirlər. Türklərin bir xalq və millət kimi formalaşmasında təbiidir ki, hunların danılmaz rolu var.

Əgər müasir türklərin formalaşmasında başlanğıc hunlar hesab edilirsə, hunlar da özlərinin etnogenезisini skiflərlə bağlayırlar. Belə hesab edirik ki, hunların əcdadları da skiflərdir və onların formalaşmasında skiflər mühüm rol oynayıblar. Yəni müasir türklərin kökü hunlara gedirsə, hunların da kökü skiflərə gedib çıxır. Əgər belə demək mümkündürsə, müasir türklərin əcdadları hunlar və skiflədirsə, deməli, hunlar və skiflər türkdilli və türksoylu olublar.

D.Aytmuratov N.A. Aristova istinadən yazır ki, Herodotun "Tarix" kitabında göstərdiyi skiflərin əksər hissəsi türk tayfalarıdır. Türklərin əsas axını Ural arxasından hun adı altında III-IV əsrlərə aid ola bilər.

Göründüyü kimi, Herodotun şəhadətinə görə, skiflər bu ərazilərdə c.ə. çox-çox qabaqlarda yaşamışlar.

*Belə hesab edirik ki, Şərqdən Qərbə Böyük Axın olmazdan əvvəl Qərbdən Şərqə doğru bir neçə dəfə Böyük Axın olub. Sadəcə olaraq, Qərbdən Şərqə doğru böyük axınlar zamanın qırılmış anında ilişib qalmış, bu səbəbdən də heç bir mənbədə bu axın öz əksini tapmamışdır. Amma biz çalışacağıq ki, bu kitabın ikinci hissəsində *Zamanın Qırılmış Anını* bərpa edək.*

D.İlovayski məlumat verir ki, müxtəlif mənbələrdə hunları tez-tez skiflər adlandırırlar. Bununla yanaşı Bizans səfiri Prisk hunların sərkərdəsi Atilla haqqında təəssüratlarını yazır: "Skiflər... həvəslə hunların dillərində danışirlər... bu ərazidə toplaşmış bütün xalqlar skifcə danışirlər".

İlovayski burada bizə Priskdən maraqlı məlumatlar verir. Belə ki, Prisk tez-tez "hun qanunları", "hun dili" əvəzinə "skif qanunları", "skif dili" ifadələrini işlədir.

Priskin Atillanın qərargahına gəlməsini və özünün təəssüratlarını yazmasını Murad Acı da təsdiq edir.

Əgər biz qəbul ediriksə ki, hunların əcdadı skiflərdir və Prisk də on-

ların adlarının yerini tez-tez dəyişirsə və "hun dili" əvəzinə "skif dili" səslənirsə, deməli "skif dili" yerinə "türk dili" də işləyə bilər.

V.V. Bartold "Türkmən xalqlarının tarixi öçerki" adlı əsərində IX əsrdə yaşayan Məhəmməd Xorəzmə istinadən yazır ki, Ptolomeyin iki skif ölkəsindən birində qərbi skif türk torpaqları ilə, şərqə skif isə doqquz oğuz torpaqları ilə eyniyyət təşkil edir. Göründüyü kimi, hər iki torpaq türk və ya oğuz torpaqları adlanır. Lakin siyasi və etnik maraqlar bu eyniyyətin tam təsdiq tapmasına imkan vermir, müəyyən tarixi faktlar ya düzgün tərcümə olunmur, ya da təhrif olunmuş şəkildə bizə gəlib çatır. Hələ bu azmış kimi, bəzi müəlliflər skif dilinin irandilli olmasını sübut etməyə çalışır, müəyyən hipoteczalar və fərziyyələr irəli sürürlər. Hətta bəzi müəlliflər skiflərin özlərini bir neçə yerə bölürlər: hakim skiflər və digərləri iddia edirlər ki, hakim skiflər farsdilli olmuşlar.

Lakin Herodotun "Tarix"ində - nə birinci, nə də dördüncü kitabda, yəni birinci kitabda massagetlər, dördüncü kitabda isə İskit eli haqqında danışarkən onların farsdilli olmasına hətta kiçik cyham belə vurmur. Dördüncü kitabda Herodot Daranın İskit elinə səfərdən bəhs edərkən yazır ki, sarmatlar iskitcə danışirlər, amma lap köhnədən sözləri düzgün tələffüz edə bilmirlər, çünki amazonlar bu dili yaxşı mənimsəməmişlər. Yaxud birinci kitabda Kuruşun (Kirin) massagetlərin torpağına keçib onları ram etmək istəyinə rəğmə, Krez Kirə məsləhət görür ki, massagetlər farsların firavan həyat tərzindən tamam xəbərsizdirlər və yaxşı olar ki, onları hiylə yolu ilə məğlub edəsiniz.

Herodot yazır: "Massagetlər də iskitlər kimi geyinirlər və iskitlərə oxşar həyat təzi sürürlər... Axı ellinlərin iskitlərdəki bu adət haqqında hekayətləri daha çox massagetlərə aiddir...".

Skiflərin, massagetlərin və sakların heç bir adət-ənənəsi, həyat təzi və digər xüsusiyyətləri farslara uyğun gəlmədiyi halda müasir tarixçilər onların farsdilli olmasını heç bir məntiqlə və tarixi faktlarla sübut edə bilmirlər. Bununla yanaşı onlar israr edirlər ki, skiflər yalnız farsdilli ola bilərlər. Baxmayaraq ki, Herodot onların fars olmalarını açıq-aydın qeyd edir. Əvəzinə Herodot Dara ilə vuruşan skiflərin əsas qüvvələrinin üç skif xaqanına tabe olduğunu yazır. Onların hər üçünün adının qədim yunan dilindən bizə təhrif olunmuş şəkildə tərcümə olunub gəlib çatmasına baxmayaraq, türksoylu olmalarına heç bir şübhə yeri qalmır.

Üç skif xaqanın - İdonfir, Taksakis və Skopasis - adları yalnız türk lüğəti əsasında izah oluna bilər. Hətta xaqanlardan biri sak tayfalarından

olmasını öz adında belə əks etdirir. Taksakis adı möhz sak tayfasından olmasına bir işarədir.

Müasir tarixçilərin bəziləri bütün bu adları, toponimləri bir yana qoyaraq (*izahını açmaqda çətinlik çəkdiklərinə görə - Y.O.*) adların və toponimlərin genezisinə məhəl qoymadan siyasi sifarişi həyata keçirirlər.

Yuxarıda biz Qara dənizin şimal sahillərindən kimmerlilərin ardınca cradan əvvəl VIII əsrin əvvəllərində skiflərin də əvvəlcə Güney Qafqaza və buradan Ön Asiyaya, indiki bütöv Azərbaycan ərazisinə keçdiklərini qeyd etmişdik. Herodota görə, skiflər kimmerlilərin arxasınca hərəkət edərkən Midiya və Manna ərazilərində fəaliyyətdə olmuşlar. Göründüyü kimi, skifləri, yəni sakların bir hissəsini sonradan massaget adlandıracaq və onların sərkərdəsi Tomrisin Midiya şahı Kirin üzərində tarixi qələbəsini elə "Tarix" kitabında yazacaq. Lakin bir tərəfdən Herodot onların kimmerlilərin arxasınca Asiyaya gəlmələrindən yazır, digər tərəfdən də qeyd edir ki, iskitlərin indi yerləşdiyi ölkədə qədim zamanlarda kimmerlilər məskunlaşmışdılar.

Lakin "Tarix" kitabının digər bir səhifəsində iskitlərin tarixilə bağlı maraqlı bir faktla üzləşirik. Herodot yazır: "İskitlər öz xalqının mənşəyi haqqında belə danışırlar. İlk hökmdar Tarqıtay dövründən Daranın onların ölkəsinə hücumuna qədər 1000 il keçmişdir".

Beləliklə, Herodot "Tarix" kitabında tarixi səhnədən çıxan kimmerlilər müəyyən zaman kəsiyində iskit və massagetlərlə görüşdürür. İskitlərin yüksəlişi zamanı kimmerlilərin tənəzzül dövrüdür və bu tənəzzüldən sonra bir daha onların adları çəkilir.

Deməli, iskitlərin bu ərazilərdə yaşamasının başlanğıcı, Herodota görə, eramızdan əvvəl XV əsrə düşür, yəni iskitlərin bir tayfa kimi başlanğıc fazası e.ə. XV əsrə aiddir. Eramızdan əvvəl II minilliyin ortalarında formalaşan skiflər 600-700 ildən sonra özlərinin inkişaf mərhələsinə çatırlar. Yalnız bundan sonra kimmerlilərin tənəzzülü başlayır. Herodot bunları açıq şəkildə yazır, lakin bəzi tarixçilərimiz bu faktların üstündən sükutla keçərək iskitlərin Orta Asiyadan gəlmələrini sübuta yetirmək istəyirlər.

Herodot iskit (skif) tayfalarının bu ərazilərdə, Ön Asiyada aborigen xalq olduqlarını yazır. Lakin buna da heç kim fikir vermir.

Herodot yazır: "Üçüncü rəvayət də var. (Mən ona daha çox inanıram). Bu rəvayətdə belə deyilir: Köçəri iskit qəbilələri Asiyada yaşayırdılar. Massagetlər onları sıxışdıranda iskitlər kimmerlilərin ölkəsinə gə-

lirlər. (Deyilənə görə, indi iskitlərin məskunlaşdıqları ölkə qədimdə kimmerlilərin olmuşdur) İskitlər yaxınlaşanda kimmerlilər bu çoxsaylı düşmən qoşununun qarşısında nə etmək haqqında məsləhətləşməyə başlayırlar".

Fikir verin! Herodot iskitlərin Asiyadan gəlmələrini yazır. Lakin yeri dəqiq müəyyənləşdirmir. Bir az aşağıda isə Herodotun Asiya dedikdə hansı coğrafi ərazini nəzərdə tutduğu çılpalığı ilə aydınlaşır: "İskit elində kimmerlilərin möhkəmləndirilmiş qalaları və kimmeri keçidləri indi də qalmaqdadır; eləcə də Kimmeriya adlı bölgə və Kimmeriya Bosporu deyilən boğaz vardır. İskitlərdən xilas olmaq üçün Asiyaya qaçan kimmerlilər bildiyimiz kimi, indiki ellin şəhəri Sinopanın yerləşdiyi yarımadanı tutmuşlar. Kimmerliləri təqib edən cavan iskitlərin yolu azıb Midiya torpaqlarına soxulduqları da bəllidir. Axı kimmerlilər daim Pont (Qara dəniz) sahilləri boyu gətdikləri halda, onları təqib edən iskitlər Qafqazın sol səmtini tutub midiyalıların torpağına daxil olana qədər gətməmişlər. Beləliklə, onlar ölkənin içərilərinə burulmuşlar. Bu axırıncı rəvayəti həm ellinlər, həm də barbarlar eyni şəkildə söyləyirlər".

Beləliklə, Herodot bir səhifəlik yazıda iki dəfə Asiya adını çəkir. Elə başa düşürəm ki, o bununla iskitlərin haradan gəlməsini açıq şəkildə deyir.

Bəs Herodot Asiya deyəndə hansı ərazini nəzərdə tutur? Fikrimcə, Herodot bu zaman Xəzərin şərq sahillərini nəzərdə tutmurdu. Çünki ikinci dəfə "Asiya" dedikdə dəqiqləşdirməni bitirir. İskitlərin kimmerlilərin ərazisinə gəlməsi möhz Ön Asiyadan olmuşdur və kimmerlilərin sıxışdırılaraq Asiyaya gəlməsini də göstərəndə aydın olur ki, Asiya Herodot üçün bu kitabda Ön Asiya kimi başa düşülür. Çünki kimmerlilər Asiyaya döndükdə onların ellin-yunan şəhərini tutmasından bəhs edilir.

Qəribədir ki, "köçəri" tayfa olan iskitlər kimmerlilərin izini itirərək Qara dəniz boyunca irəliləyib Ön Asiyaya girirlər. Doğrudanmı, iskitlər yolu azıb Midiyaya və onun içərilərinə soxulmuşlar? Xeyr, kimmerlilərin hara gətdiklərini öyrənən iskitlər onların arxasınca birbaşa gətməmişlər. Çünki bu yollar onlara tanış deyildilər və dağ keçidlərində kimmerlilər tərəfindən tələlər qurula bilirdi.

Onlar özlərinə daha tanış olan yerləri seçərək kimmerliləri möhz Ön Asiyada qarşılamaq istəyirdilər. Daha tanış yerlər isə iskitlər üçün Midiya ərazisindən Anadoluya keçməklə onları qarşılamaq idi. Çünki Herodotun yazdığı kimi, onlar Qara dənizin şimal sahillərinə elə bu ərazilərdən də gəlmişdilər.

İkinci isə, Herodot yazır ki, bu rəvayəti eyni şəkildə həm ellinlər, (yunanlar-Y.O.) həm barbarlar söyləyirlər. Herodota görə, ellin olmayan digər bütün xalqlara barbarlar deyilirdi. Bu, o deməkdir ki, bu hövzədə formalaşmış və bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilmiş tarixi Herodot qələmə almışdır.

Herodotun "Tarix" kitabından iqtibaslar gətirdikdən sonra iki fakla üz-üzə dayanırıq.

Birinci fakt. Bəzi tarixçilərin iskitlərin adını tarixdə çəkilməsinin Herodota istinadən e.ə. VIII əsrlə bağlamaları düzgün deyil. Herodot kimmerlilərin arxasınca gedən iskitlərdən yazan zaman tarixi prosesi qələmə almışdır. O, qeyd edir ki, iskitlər bu ərazilərdə I Daranın bura gəlməsindən 1000 il qabaq məskunlaşmışlar. Nədənsə, tarixçilər bu 1000 il sözünü nəzərdən qaçırmış, iskitlərin tarixə məlumluluğunu e.ə. VIII əsrdən başlamışlar. Bəli, onlar bizə sübut etmək istəyəcəklər ki, o zaman bu 1000 il sözü bizim indi başa düşdüyümüz 1000 il anlamında deyil. Guya onlarda 1000 il sözünü işlətmək dəb idi və bu sözü elə bu mənada da başa düşmək lazımdır.

İcazə verin, etiraz edək, cənab tarixçilər! Belə ki, Herodot dövrünə görə, çox bilici adam idi, əsrləri, illəri bir-birindən çox gözəl fərqləndirir və onları çox dəqiqliklə yazırdı. Məsələn, o qeyd edirdi ki, Aristeyin yoxa çıxmasından 240 il sonra İtaliyadakı Metapontidə belə bir olay baş vermişdir.

Cənab tarixçilər, əgər o zaman "1000 il" sözünü işlətmək dəb idisə, niyə Herodot 240 il əvəzinə 1000 il yazmır? Gəlin razılaşaq ki, bu faktların üstündən sükutla keçilməsi müəyyən məqsədlərə xidmət edirdi. Hətta Herodot iskitlərin bu ərazilərdə 1000 il qabaq olduqları zaman onların ilk hökmdarının da adını çəkir. Adi gözlə də baxanda bu hökmdarın - TARQITAY - türksoylu olduğu görünür. Təəssüflər olsun ki, ilk hökmdar Tarqıtay haqqında bundan başqa heç bir məlumat verilmir. Birinci faktın üzərindən tarixçilər sükutla keçdiyindən ikinci faktın üzərində dayanmağa elə bir ehtiyac da qalmır.

Beləliklə də, bəzi tarixçilərimiz Herodotun özünə düzəlişlər verməkdən belə usanmırlar.

İkinci fakt. Herodot qeyd edir ki, iskitlər bu ərazilərə Asiyadan gəliblər. Daha sonra isə kimmerliləri Asiyaya qovurlar. Herodot Asiyanın harada yerləşdiyini dəqiq göstərir. Lakin bu dəqiqləşdirmə də müasir tarixçilərimizi qane etmir və iskitlərin (skiflərin) ana vətənini Orta Asiya hesab edirlər. Niyə?

Məsələ bundadır ki, hələ sovet dövründən iskit (skif) tayfalarının mənşəyi haqqında (siyasi elitənin razılığı ilə) iki nəzəriyyə mövcud idi. Birinci nəzəriyyə onların türksoylu, ikinci isə farsdilli olması idi. Arxeoloji qazıntılarsa sübut edirdi ki, iskitlərin mənşəyi birinci nəzəriyyəyə daha çox uyğun gəlir və bu nəzəriyyə Avropanın özündə də üstünlük təşkil edirdi. Belə olduğu halda müasir tarixçilər skiflərin tarixinin heç də qədim olmadığını və köçəri həyat tərzində mədəniyyətin aşağı səviyyədə olmasını sübut etmək üçün (*halbuki Herodot iskitlərin heç də hamısının köçəri olmadığını, hətta yeddi yunan müdrikindən birinin iskit olmasını yazır - Y.O.*) digər faktların üstündən sükutla keçərək onların tarixini e.ə. VII əsrə bağlayırlar. Soruşuruq, iskitlər "göydən düşüb" kimmerliləri Asiyaya sıxışdırmağa başladılar? Bəs onların inkişaf fazaları, təkmilləşməsi və bir araya gəlmə fazaları? Bütün bunları düşünəndə Herodotun "1000" göstərmə səbəbini fikirləşirsən. Herodot güman ki, çox gözəl bilirdi ki, bir millətin başlanğıc tokandan populyasiyaya qədər məsafəsi 1000 ildir. Bunu çox sonralar, 2500 il keçdikdən sonra L.N. Qumilyov yeganə tarixçi olaraq sübut etdi. Qumilyov faktiki olaraq Herodotun "1000" rəqəminin kodunu açdı. Amma bunun da üstündən digər tarixçilər sükutla keçdilər.

Beləcə, *Herodotun Asiyanı Orta Asiya sözü ilə əvəzləməklə türklərin tarixini mədəniyyətin və sivilizasiyanın beşiyi olan Ön Asiyadan və Azərbaycandan uzaqlaşdırdılar. Bununla da, türklər və türksoylular sonradan törəmə kimi qələmə verildilər.*

BİR DAHA BİSÜTUN YAZILARI HAQQINDA

İ.Əliyev yazır ki, Atropat vaxtı Sakesin adı ilə məşhur olan ortokori bantiylər (şişpapaqlar) fars əsillidirlər. Onların kökü nə vaxtsa Ön Asiyaya və Azərbaycana gəlmiş skif-sak tayfalarına gedib çıxır. Herodota görə, onlar Midiya satrapına daxil idilər.

İ.Əliyevin aldığı sifariş aydındır. Miladdan öncə Ön Asiyada və Azərbaycanda sifarişli tarixçilər üçün türksoylu tayfalar yaşaya bilməzdilər. Təkcə kiçik bir iqtibas sübut edir ki, İ.Əliyev və onun kimilər öz yazdıqlarına belə inanmırlar. Məsələn, İ.Əliyev yazır ki, "Atropat vaxtı məşhur olan şişpapaqlar İran köklüdürlər". İ.Əliyev, əvvəla, aydınlaş-

dırmır ki, İran əsilli deyəndə kimləri nəzərdə tutur? Elə indinin özündə də iranlı deyəndə İranda yaşayan 30 milyonluq azəri türkü də iranlı kimi başa düşülür. Deməli, iranlı deyəndə etnik mənsubiyyət əsas götürülmür. Ərazidə yaşayan bütün tayfaların coğrafi adla bağlı çağrıldığı bir mənsubiyyətdir.

Elə Azərbaycanı, Türkiyəni, yaxud Rusiyanı götürək. Bu ərazilərdə çoxsaylı xalqlar, tayfalar, qəbilələr yaşayır. Lakin onların bir ümumi adı var. Yaşadıqları dövlətin və coğrafi ərazinin adı ilə bağlı onları ya azərbaycanlı, ya türkiyəli, ya da rusiyalı kimi qələmə verirlər.

İ k i n c i s i, o zamankı heç bir mənbə skif-sak-sarmatların fars mənşəli olmalarını yazmır. Əksinə, Herodot "Tarix" kitabında əhməni qoşunlarının hansı tayfalardan təşkil olunduğunu yazanda bildirir ki, onlardan biri persdir və bu dildə də danışır. Lakin Herodot digər tayfaların pers, yaxud fars olduğunu yazmır. Nəzərə alaq ki, bu dövrdə pers tayfaları digər tayfalar üzərində hökmranlıq edirdilər. Bundan nəticə çıxaran müasir tarixçilər belə qənaətə gəliblər ki, əgər Əhməni şahı farsdırsa, deməli, bu ərazidə yaşayanların hamısı farsdilli və farsköklü olmalıdır. Əgər bu belədirsə, (*bu, təbii ki, belə deyil - Y.O.*) niyə I Dara Bisütun yazılarını üç dildə yazdırmışdı? Tarixçilər yazırlar ki, bu üç dilin - qədim fars, babil, elam - ikisi tərcümə olunmuş, birisə tərcümə olunmamış, ya da açması verilməmişdir. Niyə? Guya elam dili üzrə mütəxəssis yoxdur. Niyə bu, məhz elam dilinə aid edilir? Niyə bu sahədə heç bir təhqiqat aparılmır? Suallar çoxdur və bu suallara cavab tarixin ön qaranlıq səhifəsinə aydınlıq gətirə bilər. Məgər məğlub olmuş ölkələrin dilində yazılar yazmağa ehtiyac varmı?

Məlum olduğu kimi, Bisütun yazıları beş sütun üzərində yazılıb. Bunlardan dördü e.ə. 521-520-ci illərə, 5-ci sütun isə I Daranın sonrakı dövrünə aiddir. Maraqlı bir vəziyyət yaranır, e.ə. 521-520-ci illərdə I Daranın ömri ilə yazılmış dörd sütun üç dildə, 5-ci sütun isə yalnız qədim fars dilində yazılmışdı. Niyə? Hansı amillər I Daranı məcbur etmişdi ki, babil və elam dillərindən imtina etsin? Yalnız I Daradan sonra Kserks yenidən daş plitələr üzərində yazıları (e.ə. 486-480) yenidən üç dildə - qədim fars, babil, elam dillərində yazdırır. (Rus dilinə tərcümələri Dandamayev və Abayev qədim fars dilindən ediblər.)

Məsələ burasındadır ki, e.ə. 521-520-ci illər I Daranın ilk hakimiyyəti dövrünə düşür. I Dara hələ tam arxayın deyil ki, hakimiyyətdə uzun müddət qalacaq və böyük bir imperiya yaradacaq. Çünki o, hakimiyyə-

tə çevriliş yolu ilə gəlib və qanuni hakimiyyəti mənimsəyib. Təsədüfi deyil ki, elə onun özünün ömri ilə yazdığı yazılarda Qam-Atanı devirəndən sonra ölkədə baş verən üsyanlardan danışılır:

"Dara şah deyir: *"Mən Babilə olarkən bu ölkələr mənə qarşı üsyana qalxdılar: Persiya, Elam, Midiya, Aşşur, Misir, Parfiya, Marqu, Sataqu və Sak"*.

Əgər I Dara doğrudan da qanuni hökmdar idisə, niyə adları çəkilən ölkələr ona qarşı üsyana qalxır? Özü də bu sırada farslar, babillər və türksöylülər niyə üstünlük təşkil edirlər? Aydın olur ki, bir tərəfdən tarixdə qalmaq üçün, digər tərəfdən isə, özünün yazdığı kimi, öyrənmək üçün bu yazıları ölkənin hər yerinə göndərir.

"Dara şah deyir: *Hörmüzün rəhmilə mən bu yazını yazdım. Bu yazı (ari dilindən başqa) gil tablolarla və dərilərdə yazıldı... Sonra mən bu yazını ölkənin hər tərəfinə göndərdim. Xalq onun öyrənilməsinə başladı"*.

I Daranın təsdiq etdiyi kimi, bu dörd sütuna bir il ərzində baş verən hadisələri yazdırıb. Bu zaman regionda çox ciddi siyasi, tarixi proseslər baş verirdi.

I Dara üsyan edən 9 ölkədə 12 dəfə döyüşüb və üsyanları amansızcasına yatırıb. Cəmi 7 ay hakimiyyətdə olan Qam-Atadan sonra 9 ölkə I Daraya qarşı üsyana qalxıb.

Dediklərimiz bir daha sübut edir ki, I Dara hakimiyyəti qanunsuz mənimsədiyindən və ölkənin əhalisi əsasən üç dildə danışdığından, o, Bisütun yazılarını üç dildə yazmağı ömr etmiş və onun öyrənilməsi üçün ölkənin hər tərəfinə göndərmişdi. Çünki ölkədə bütün tayfalar onun rəşadətli tarixini görüb üsyan etməkdən çəkinəcəkdilər. I Dara psixoloji qorxu yaratmağı çox gözəl tutmuşdu və buna müəyyən mənada nail də olurdu. Yalnız özünün hakimiyyətinin tam möhkəmləndiyinə əmin olandan sonra I Dara beşinci sütunu qədim fars dilində yazdırır. Göründüyü kimi, bütün tayfaları hakimiyyəti altına almaq üçün I Dara yazıları üç dildə yazdırır. Bunlardan biri ari dili olmaqla, o digər dillər haqqında heç bir məlumat verilir. Bu dillərdən biri babil dilidir, digəri elam. Elam dilində yazılara hələlik açar tapılmayıb. Qoribədir, o zaman əhalisinə, ərazisinə və skiflərlə hərbi ittifaqına görə Midiya daha böyük şöhrətə malik idi, nəinki Elam.

B i r i n c i s i, I Dara Midiya dilində sütun yazılarını yazdırmaqla sübut edirdi ki, o doğrudan da hakimiyyətə çevriliş yolu ilə gəlib. Nəzərə alaq ki, I Daranın hakimiyyətinin ilk ilində 9 ölkədə üsyan baş vermişdi.

İ k i n c i s i, Midiya dilində yazı yazılırdısa, I Dara özünün Kirin nəslindən olmamasını sübut etmiş olardı. (Biz bunu kitabın əvvəlində sübut etmişik) Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bütün erkən mənbələr fars və midiyalıların (Bisütun yazıları da daxil olmaqla) ayrı-ayrı tayfalar olduğunu qeyd edəblər. Hətta I Dara Bisütun yazılarında fars və Midiya qoşunlarının ayrı-ayrı olduqlarını qeyd edir. Digər mənbələrsə midiya və skif tayfalarını birləşdirir, onlara umman-manda ad verənlər də tapılır.

Beləliklə, biz burada da bir fakt üzərində fikrimizi cəmləməyə məcbur oluruq. Elam dili hansı dil qrupuna daxildir? Qəbul edirik ki, skiflərin, sakların, sarmatların, mağların, busların və başqa tayfaların dilləri qədim prototürk dili olmuşdur. Elə isə böyük bir ərazini tutmuş türkdilli tayfalara I Dara gil tablolar və dəri üzərində yazıları hansı dildə göndərmişdir? Əlbəttə, qədim türk dilində. Məhz elam dili qədim türk dili olduğundan onun açılması və tərcümə olunması bəzi müasir tarixçilərimizə sərf etmir və onun tərcüməsi müxtəlif səbəblərdən araşdırılmır. Biz məsələyə tarixin bizo məlum olan tərəfindən yanaşmağa cəhd edib onu anlamağa çalışırıq. Çox zaman da məcburən divara dirənirik. Elam dili qədim türk dili olduğundan yuxarıda adlarını çəkdiyimiz türk tayfaları bu yazını normal qəbul etmişlər. Herodot yazır ki, skif tayfaları yabanı mədəniyyəti (o cümlədən dilini öz içərlərinə buraxmırdılar. Yadırmıza salaq ki, skif cavanları amazonkaları ələ alır və onlarla evlənilirdilər. Yaranan sarmat tayfasını, onların da skifcə danışmalarına baxmayaraq, özlərindən ayırırdılar) içərlərinə buraxmaqdan oddan qorxan kimi qorxurdular. Hətta yeddi yunan müdrikindən biri, mənşəcə skif olan Anaxarsis yunan mədəniyyətini qəbul etdiyi üçün skiflərin özləri tərəfindən cəzalandırılır. Belə olan şəraitdə I Dara onların başa düşdüyü bir dildə ömrlər göndərə bilirdi. Yalnız hakimiyyət möhkəmləndikdən sonra o, bir dildə yazılışa keçdi. Eyni yolu Kserks də keçib. Hakimiyyətinin ilk çağlarında yenidən daş plitələrdə üç dildə yazı yazdırıb.

Tarixşünaslar sübut edirlər ki, farsların hakimiyyət dövrü Daradan başlayır. Ona qədər isə skiflərlə bir yerdə hakimiyyətdə (qohumluq əlaqələrini nəzərə almaqla) olmuşlar.

Nəhayət, sakların türkdilli etnos olduğunu arxeoloji və antropoloji faktlar da göstərir. Belə ki, Qara dənizin şimal sahillərində, Ön Asiyada, Azərbaycanda, Orta Asiyada, Avropada, Rusiya çöllərində aparılan arxeoloji qazıntılar, eyni kurqan abidələri sübut edir ki, skiflər, saklar, sarmatlar, türklər və digər türk soyları eyni kökə malik qədim türklərdir.

Təsdiqlənir ki, İ.Əliyəvin sakların fars köklü olmasını yazması siyasi sifarişdən başqa bir şey deyil.

Bəzi müasir tarixçilərimiz türk tarixinin izlənməsinin qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Belə ki, türksoylu tayfaları birbirindən ayırmaq üçün ilk növbədə, midiyalıları skiflərdən, onları saklardan, sakları sarmatlardan, sarmatları hunlardan və s. ayırmağa çalışırlar. Lakin tarixə bir az dərinləndirən və ətraflı baxanda görürsən ki, bu heç də belə deyil. Məsələn, sarmatlar özlərini midiyalı adlandırırlar və Midiya nəsilinə aid olduqlarını bildirirlər. Bu fikirdə e.ə. I əsrdə Diodor olmuş, ondan sonra eramızın I əsridə Pliniy təsdiq etmişdir: "*Sonra? Meotidə (Azov) tökülən Tanais (Don) çayının hər iki tərəfində çoxlu tayfalara bölünmüş sarmatlar yaşayırlar. Onlar özlərini midiyalıların sələfləri adlandırırlar*".

Müxtəlif ölkələrdə qonşularının tarixini qələmə alan müəlliflər, gördüyü kimi, onları müxtəlif cür adlandırırlar. Götürək, Konstantin Baqryanarodnını. O, yazır: "Türk xalqları ta qədimdən Xazarıya ərazisində yaşayırlar. Lakin bu ərazini başçının adına uyğun olaraq Lebediya adlandırırlar. Qədimdə onları türk adlandırmırdılar, hansı səbəbdənsə onlara savratmasfalamiar deyirlər".

Gördüyü kimi, türksoyluların tarixini itirmək cəhdi olsa da, fragmentlər bu və ya digər halda tarixin qaranlığını yarır, özünə yol açır. Bütün bu sənədləri zərrə-zərrə toplamaq, onları bir sıraya düzmək, sistemləşdirmək tələb olunur. Burada bir əsas məsələni yaddan çıxarmaq olmaz. Türkdilli tayfalar tarixən döyüşkən olduqlarından və böyük bir ərazidə - Avrasiyada yerləşdiklərindən (bu səbəbdən də özlərini çox zaman tayfa başçılarının adları ilə adlandırdıqlarından) və öz tarixlərində ümumi və daimi bir adın olmamasından bizo elə gəlir ki, türkün tarixini yalnız türk olmayanlar yazıb. Əslində, bu belə deyil. Fakt faktlığında qalır ki, müasir tarixçilər belə bir ümumi fikrə gəliblər ki, türk tarix yazmayıb, türk tarix yaradıb. Elə bu ümumi fikrin özü əsas verir ki, türklərin yaratdığı tarix izsiz ötüşə bilməz. Onlar tarix yazmasalar da, tarix yaradıblar. Deməli, onlar buradadırlar, ətrafımızda, torpağın altında, üstündə, adlarda, arxeoloji qazıntılarda və ən nəhayət, qan yaddaşımızda, dastanlarımızda və rəvayətlərimizdədir. Yaranan tarix biryolluq itə bilməz, hətta onu yazmasan belə. Tanrının yaratdığı əbədi bir həyat yolu keçiriksə, bunun özü artıq tarixdir. Yazılırsa, bu o demək deyil ki, bu tarix olmayıb.

Etiraf etməliyik ki, yazılmasa da, bu tarix olub. Hətta indinin özündə bu yazılırsa, deməli, yazmağa tarix var və tarix heç bir xalqdan yan keçmədiyi kimi, türklərdən də yan keçməyib. Onu yenidən yazmaq lazımdır. Dəfələrlə yazmaq lazımdır. Keçmişimizi dərk edib, gələcəyə yeni gözle və fəxrle baxmaq üçün yazmaq və öyrətmək lazımdır! Yalnız bu halda illərlə gizlədilmiş tariximizi küldən və tozdan təmizləyərək gələcək haqqında fikirləşə bilərik. Keçmiş olmayan xalqın gələcəyi yoxdur.

Qayıdaq mövzumuza. Məncə, sakların, skiflərin, massagetlərin, işquzların bir soya mənsub olması şübhə yaratmır. Təsədüfi deyil ki, Ön Asiyadan, bütöv Azərbaycandan yayılan bu tayfalar bütün Avrasiyanın hər yerinə səpələnmiş, indiyəcən toponimikada və şəxsi adlarda əksini tapmışdır. Etnik mənsubiyyətinə görə, onlar prototürklərdir və bu etnosun tərkib hissələridir. Elə bir sıra müasir türkdilli xalqlar içərisində saka və şaka adlarını daşıyan tayfaların mövcudluğu da bunu sübut edir. Məsələn, qazaxlarda şaqa, özbəklərdə şakay, şekey, qırğızlarda saxa, saka, türkmənlərdə şakalar, noqoylarda şaukay, xakaslarda sakar. Yakutlar özlərini saxa adlandırırlar. “K” səsini “x” səsinə fonetik dəyişilməsi nəticəsində “saka” saxa ilə əvəz olunmuşdur.

Tataristanda Şəki, Azərbaycanda Şəki, İranda Şakabad, Türkiyədə Şəki yaşayış məntəqələrinin adlarını göstərmək olar. Təbii ki, bu siyahını uzatmaq da olar. Təkcə bu günkü durumla bağlı bir məsələni qeyd etmək istəyirəm. Erməni tarixçiləri “Arsak” sözünün son təhqiqatından sonra belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bu söz ermənicə deyil. “Arsak” sözünü dəyişdirmədən və tədqiq etmədən aydın olur ki, bu söz qədim sakların burada yaşamasını, özlərini “sak ərleri” adlandırmasını və yerin də adını Arsak qoymasını sübut edən ən güclü dəlillərdən biridir.

Qədim erməni tarixçisi Moisey Xorenski (V əsr) də erməniləri Ermənistanın yerli sakinləri hesab etmir. Dyakonova görə isə, ermənilərin etnogenezisində saklar müəyyən rol oynamışlar.

Belə aydın olur ki, ermənilər bu əraziyə gəldikdən sonra yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış və qohumluq əlaqələrində olmuşlar. Yalnız əsrlər keçdikdən sonra tarix təhrif olunmuş və bu, müasir tarixçilər tərəfindən yenidən təhrif olunaraq tərcümə olunmuşdur. Bizim tarixə baxışımız yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birtərəflidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, qədim dillər üzrə mütəxəssisimiz çox azdır. Biz məcbur oluruq ki, qədim mənbələri üçüncü və ya ikinci dilin tərcüməsindən oxuyaq. Bu da

özlüyündə geriləmək deməkdir. Elə başa düşürəm ki, Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu bu barədə ciddi fikirləşib qəti addımlar atacaq.

Qayıdaq “Avesta”ya. İstər “Avesta”nın bizə gəlib çatmayan əsl nüsxəsində, istər erkən sasanilər dövründə toplanıb yazılan variantında, istərsə də orta əsrlər fars yazılarında “turlar” və “turanlılar”ın adı çəkilir, onlar haqqında müəyyən məlumatlar verilir və turanlıların apardığı müharibələrdən (?) bəhs edilir. Turanlılar əsasən qara qüvvələr kimi qələmə verilir və farslara qarşı müharibədə onların əbədi düşmənləri olduğu bildirilir. Əsasən də Turanın İranla əbədi müharibəsində turlar və türklər Xəzərin cənub-şərqində yerləşdirilir, bir qayda olaraq, onlar köçəri tayfa hesab edilir.

1. Biz bilmirik, “Avesta”nın əsl nüsxəsində turlara münasibət necə olub və erkən sasanilər dövründə toplanılıb yazılan “Avesta” hansı siyasi maraqları güdüb?

2. Erkən sasanilər dövründə yazılan “Avesta” rus dilinə düzgün tərcümə olunubmu?

3. Nəhayət, bizi bir sual da narahat edir: erkən sasanilər dövründə hunlar daha çox siyasi aktivlik göstərmişlər. Niyə hunların adı sonradan yazılan “Avesta”ya düşməmiş, məhz turanlılar kimi qələmə alınmışdır?

4. I Dara tərəfindən dövlət dini kimi qəbul edilən hörmüzcülük (atəşpərəstlik?) islama qədər bir müddətdə Xəzərin cənub-şərqində yaşayan əhali tərəfindən qəbul edildiyi halda məhz türksöylülər şəxsi Allahının tərəfdarları kimi qələmə verilmiş, iranlılar isə Hörmüzün tərəfdarı kimi yazılmışdır. Niyə?

Məlumdur ki, müxtəlif mənbələrdə türklər müxtəlif cür adlandırılıblar. Qeyd etdiyimiz kimi, yunan mənbələrində onları əsasən iskit, skif, sak, sarmat, massaget, erməni, yəhudi mənbələrində aşginaz, Akkad-aşşur mənbələrində işquz, əhməni epoxasında sak, daxi, Sasani mənbələrində pur qau, tur qau, turanlılar, türk və s. adlandırmışlar. Yuxarıdakı sualların cavabına keçməzdən öncə buna qədərki mənbələrdə türksöylülərin necə adlandırılmasını araşdıraq.

Məlumdur ki, eramızdan əvvəl III minillikdə Güney və Quzey Azərbaycanda və Anadoluda bir çox dövlətlər olub. İlk dövlət Şumer haqqında xüsusi yazacağımızdan biz burada digər dövlətlər haqqında bəhs etməyək. Lakin Şumerlə yanaşı Şumer mənbələrində Arattanın adı çəkilir və Şumerlə Arattanın siyasi-iqtisadi əlaqələrindən bəhs edilir.

Aratta e.ə. III minilliyin yarısında meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi. Onun ərazisi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edirdi. E.ə. III minilliyin birinci yarısında Arattada dövlətə məxsus idarə orqanları, bununla yanaşı məmurlar və digər vəzifələri həyata keçirən böyüklü-kiçikli rütbələr yaranmışdı. Şumer qaynaqlarından məlum olur ki, Aratta ölkəsi şumerlərin güclü təsiri altında olmuş və onların dini və ideoloji xətti Aratta ölkəsi tərəfindən əsasən qəbul olunmuşdur.

Aratta əhalisinin məşğuliyyəti haqqında Şumer mənbələrində məlumat kifayət qədər olsa da, tam deyil. Lakin bununla yanaşı Azərbaycan ərazisində yaranan ilk dövlətin məşğuliyyəti (əkinçilik, sənətkarlıq, əlifbanın olması, yeraltı qazıntıların aparılması və s.) bizə imkan verir ki, Aratta əhalisinin yüksək mədəniyyətə malik olması nəticəsinə gələk. Təəssüflər olsun ki, Aratta əhalisinin hansı dilə məxsus olması haqqında əlimizdə müfəssəl məlumat yoxdur. Baxmayaraq ki, "Aratta" sözü ən qədim türk dilində "dağ", "dağlıq ölkə" mənasında işlədilir.

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Şumer şöhrət dövlətləri Akkad hakimiyyəti tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra Aratta da artıq siyasi səhnədən çıxmışdı. Aratta dövlətinin qərb torpaqlarında e.ə. XXIV-XXII əsrlərdə lullubəy tayfalarının ittifaqı yarandı. Bu, Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci dövlət idi. Bəzi müəlliflərin fikrinin tam əksinə olaraq, guya Lullubəy əhalisi bu dövrdə ibtidai icma quruluşunu yaşamışdı. Lakin Lullubəy hökmdarı Satuninin (təxminən e.ə. XXII əsr) müttəfiqləri ilə birlikdə Akkad hökmdarı Naram-Suenə qarşı müharibə aparması və ona məğlub olması, Naram-Suenin isə hadisəni daş plitələrdə təsvir etməsi bu fikirləri alt-üst etdi. Belə ki, bizə gəlib çatan hökmdar adları Satuni, İmmaşqun, Anubanini və Anubaninin Akkad hökmdarına qələbə çalandan sonra yazdığı daş plitədə göstərilən "Batir" dağının adı yalnız qədim türk dilindədir. Bu abidə Diyala çayının orta axarı sahilində Zəhab şəhəri yaxınlığında aşkar edilmişdir. Bu da sübut edir ki, mixi yazı sistemi Lullubəy hökmdarlarına yaxından tanış idi və ondan kifayət qədər istifadə edirdilər: "Anubanini, qüdrətli hökmdar, Lullubəy hökmdarı öz təsvirini və İŞTAR ilahəsinin təsvirini BATİR dağına qoydurdum". Göründüyü kimi, hökmdar adları kimi, İŞTAR və BATİR sözləri indinin özündə də müasir türk dillərində anlaşıldır.

Qeyd etmək ki, lullubəylər qonşuları ilə iqtisadi-siyasi əlaqələr yaratmış, mal mübadiləsi etmişlər. Onlarda çoxallahlıq olmuş, soma, bərəkət, məhəbbət, ay, günəş, çay, dəniz və s. allahlara sitayiş etmişlər.

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Lullubəy dövləti daxili çəkişmələrdən parçalanır, əvəzinə çoxlu xırda dövlətlər yaranır və bundan sonra Lullubəy dövlətinin adı mixi yazılarında çəkilir.

Bu dövlətlərin sayını bir qədər də artırmaq olardı. Lakin məqsədimiz Azərbaycanda və Anadoluda, Kür-Araz arası mədəniyyətinin qədimliyini göstərməklə yanaşı (biz Lullubəy, Elam, Kutium, Manna və digər dövlətlərin tarixini yazmaq fikrindən daşındıq), burada yaşayan əhalinin əsas hissəsinin prototürklər olmasını diqqətə gətirməkdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan lullubəylərlə yanaşı e.ə. II minilliyin əvvəlində turukki və su tayfalarının siyasi fəaliyyəti başlayır. Bu tayfalar əvvəllər Aratta, Kutium, Lullubəy dövlətlərinin tərkibinə daxil idilər və onlarla siyasi və hərbi ittifaq qurmuşdular. Lakin bu dövlətlər tənəzzülə uğrayıb, süqut edəndən sonra turukki və su tayfaları müstəqil surətdə siyasi hadisələrə qarışmağa başladılar. Turukki və su tayfalarının siyasi hadisələrə müstəqil müdaxiləsi və İkiçayarası ərazilərə aramsız basqınları Aşşur dövlətinin sərhədləri üçün təhlükə yaradırdı. Aşşur hökmdarı I İşme-Daqan (e.ə. XVIII əsr) burada baş verən hadisələri belə yazdı: "O ki qaldı Şuşarra (ölkənin adına fikir verin. Şuşa+r+ra - Y.O.) ölkəsinə, siz mənə yazırsınız ki, bu ölkə həyəcan içindədir və biz onu saxlaya bilmərik. Turukkulu Lidaya və bu ölkədə onunla birlikdə olan turukkilər rəqabət aparırdılar və iki yaşayış məntəqəsini dağıtmışdılar".

Onu da qeyd etmək ki, turukkilərə Aşşur dövlətinin sərhədlərini pozmaqda, onlara qarşı hücumlarda kutilər və digər tayfalar kömək edirdilər. Turukkilərin aşşurlara məğlub olmasına baxmayaraq, hücumlar davam etdirilirdi və son nəticədə Şuşarra aşşurlardan azad olundu. Bununla yanaşı lullubəylərin, kutilərin, turukkilərin, suların Aşşur dövlətinə uzunmüddətli hücumları bu dövləti iqtisadi cəhətdən zəiflədir və daxili çəkişmələrə yol açırdı. Bunun nəticəsində Babilistanın Aşşur dövlətinə müdaxiləsi gücləndi.

Lakin e.ə. XIV əsrin sonunda - Aşşur hökmdarı I Adadnirarinin (e.ə. 1307-1275) hakimiyyəti illərində Aşşurun siyasi və hərbi qüdrəti regionda güclənir.

I Adadnirari tənənəli surətdə yazdığı kitablərdə özünü "kuti, lullubəy və şubarları (subarları) məğlub edən... turukku... ölkəsinə bütün hüdudları boyunca... işğal edən" hökmdar adlandırır. Ondan sonra haki-

miyyəyə gələn I Salmanasar (e.ə. 1274-1245) kutilərin üsyanını yatırır, Lullubəy və Subaru ölkələrini zəbt edir.

Göründüyü kimi, biz bilərəkdən tarixi hadisələri uzatmağa çalışdıq. Bunlar haqqında xeyli yazmaq da olardı. Lakin tarixi faktları sadalamaqla sübut etmək istəyirdik ki, qədim Azərbaycan tayfaları parçalanaraq işğalçılara müqavimət göstərə bilmirdilər. Qaliblər isə təntənəli surətdə kitabələr yazdıraraq tayfalar üzərində qələbələrini fəxrlə qeyd edirdilər.

E.ə. III-II minilliklər haqqında mənbələrin azlığına baxmayaraq, burada mövcud olan ölkələr və tayfalar barədə bilgilər bizə imkan verir ki, bu ərazidə yaşayan tayfaların hansı dil qrupuna aid olduğu haqda fikir yürüdək. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün o dövrlərdə bu ərazilərdə yaşayan tayfaların etnik və dil tərkibi barədə fikir yürütmək üçün əldə olunan mənbələr azlıq təşkil edir. Bu baxımdan, Aratta ölkə adı, turukki isə etnonim kimi maraqlıdır. Aratta qədim Azərbaycanın dağlıq ərazisinə verilən ad idi və mənacə "dağ" deməkdir. Çox güman ki, Aratta, eləcə də Aratu sözləri prototürk forması olmuş, "r/" fonetik əvəzlənməsinə məruz qalmışdır. E.ə. VIII əsrdə Urartu mənbələri keçmiş Aratta ərazisini Alatey adlandırmış və ona da "dağ" mənasını vermişdi.

Belə hesab olunur ki, Alatey türk dillərində işlədilən Alatey, Altay, Aladağ, Alatau və s. dağ bildiren sözlərin erkən forması kimi qəbul edilir. Şübhə yoxdur ki, Aratta prototürklərin vətəni olmuş, sonradan müəyyən səbəblər üzündən Şərqi axın edərək köç saldıqları yerlərə ana vətəndə olan yerlərin adını vermişlər. Bu baxımdan, *hunların bir sülaləsinin Luli adını daşması da əhəmiyyət kəsb edir. Yeni müxtəlif zamanlarda miladdan sonra Şərqi axın yaşayan bir çox türk tayfalarının adlarına, toponimlərə miladdan bir neçə min ilə öncə Ön Asiyada, Azərbaycanda rast gəlinməsi təəccüblü görünürmü? Axın haradan başlayıb: Qərbdən Şərqi, yaxud Şərqi Qərbə?*

Bununla əlaqədar turukki, yaxud turuk etnik adı da əhəmiyyət kəsb edir. Turukki etnonimi "türk" tayfa adının erkən forması olub. Bu baxımdan, erkən orta əsr hind qaynaqlarında "türk" sözü ilə yanaşı "turukka", xotan mətnlərində isə "ttruki" işlədilib. Bu dəlillər bir daha sübut edir ki, e.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanın və Anadolunun ən qədim sakinləri prototürklər olmuşlar.

Beləliklə, bəzi müəlliflərin fikrincə, "Avesta"da göstərilən tur və tu-

ranların e.ə. III minilliyindən müxtəlif mənbələrdə adları çəkilən və Azərbaycanda, Anadoluda yaşayan prototürklərə (hərçənd onlar "prototürk" sözünü qəbul etmirlər) heç bir dəxli yoxdur. Bəs necə oldu, turanlılar haradan yarandı?

Turanlılar heç haradan gəlməyiblər. Sadəcə olaraq, erkən sasanilərin bütün türklərə verdiyi ad turanlılar kimi "Avesta"da əksini tapıb. Xatırladaq ki, "Avesta" əlyazmalarının toplanması Makedoniyalı İsgəndərin 12 min dərini yandırdıqdan 600 il sonra erkən sasanilər dövrünə təsadüf edir. Təbii ki, uzun əsrlər boyunca cəmi türklərə skif, (iskit), mağ, (mağan), hun, qıpçaq və ya başqa bir ad verilsə, tarixin müəyyən zaman kəsiyində cəmi türklərin turanlılar adlandırılmasına təəccüblənmək lazım deyil.

Bu zaman sasanilər bir neçə siyasi məqsəd daşıyırdılar.

Birincisi, uzun müddət bir-birinə qaynayıb-qarısan fars və aborijen türkləri birincinin hakimiyyəti altında olan və onu daim saxlamağa çalışan sasanilər Orta Asiya türklərindən ayırmaqla, yəni turanlılar adlandırmaqla özlərinin mütləq hakimiyyətini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Çünki "parçala və hökm sür" siyasəti tarixin bütün zamanlarında olub və indi də davam etməkdədir.

İkincisi, etnik ayırma nəticəsində sasanilər siyasəti əhməni siyasəti kimi yerliləri bir-birindən ayırır, özünü küleşdirir və sonda öz dilində danışmağa, oxumağa, yazmağa və hətta düşünməyə məcbur edir. Elə indinin özündə də, məsələn, Türkmənistan vətəndaşları özlərini türk yox, türkmən hesab edir, azəri türklərini isə fars adlandırırlar. Bu xırda məsələni ona görə çəkdik ki, belə bir etnik ayırma siyasəti bir neçə min ildir davam edir və indi də İranın milli və demografik siyasətində aparıcı xətlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, hansı nəticələrə gəlirik?

Birincisi, Anadoluda və Azərbaycanda yaşayan türklərin gənclisi elə bu ərazilərdən başlanır və burada da inkişafını davam etdirir.

İkincisi, bəzi tarixçilərin elmi təhlillərinə və araşdırmalarına baxmayaraq, qədim türklər və prototürklər Şərqi Qərbə deyil, Qərbdən Şərqi Axın ediblər. Sadəcə olaraq, həmişə döyüşkən olan və azadlığa,

müstəqilliyə can atan türklərin tarixi yadlar tərəfindən və onların dövlət siyasətinə uyğun yazıldığından türklərin “Qərbdən Şərqə Axını” tarixi minillərin “tozu” altında itib-batmış və bu tozu təmizləməyə heç bir tarixçi cəhd etməmişdir.

Fikrimizcə, *Tarixin Qırılma Anını bərpa etmək üçün üç əsas şərt vacibdir.*

Birinci şərt. Arxeoloji abidələrin və qazıntıların, toponimlərin, tarixdən bizə məlum olan şəxslərin adlarının müqayisəli və oxşar analizi və sintezi, onların elmi nəticələri bizə imkan verir ki, qədim və indiki türklərin əsl tarixi yazılsın, həqiqət yerini tapsın.

İkinci şərt. Şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət bizə şərait yara- dar ki, türklər haqqında yazılan dastanlar, nağıllar və miflərin bir kök- dən yaranmasını sübut etmiş olaq. Məsələn, bütün tarix elminə bəllidir ki, atm tarixi və əhliləşdirilməsi türklərlə bağlıdır. Çoxlu qədim əsərlər- də atla bağlı xeyli yazılar var. Belə ki, Əflatun məşhur “Atlantidadan” yazarkən qeyd edir ki, Atlantida məbəbində diqqəti çəkən bir rəsm əsə- ri var. Divarda baş Allahın şəkli verilib və o, qanadlı atları idarə edərək göylərin ənginliklərinə uçar. Daha sonra Troya müharibəsini yada sal- maq olar. Diqqəti çəkən məqam ondadır ki, yunanlar taxtadan düzəldil- miş atı görüb pərən-pərən düşürlər. Deməli, yunanlar o vaxta qədər hə- lə at görməmişdilər. “Avcsta”da qeyd edilir ki, Mitra allahı Qaf dağımın başında durub, yanında da iki qanadlı at. Sonra dastanlarımızda bu öz əksini tapır. Məsələn, “Koroğlu” dastanında gənc Rövşən tövlənin de- şiyindən baxmasaydı, Qırat və Dürat da qanadlı atlar olacaqdı. At haq- qında, onun müqəddəsliyi haqqında müxtəlif rəvayətlər və dastanlar mövcuddur.

Beləcə, müxtəlif xalqların rəvayətlərinin, nağıllarının sintezi və təh- lilləri bizə imkan verir ki, Tarixin Qırılmış Anını bərpa edək. Məsələn, Qurd haqqında eyni rəvayət həm türklərdə, həm almanlarda, həm də italyanlarda mövcuddur. Yaxud hun sərkərdəsi Atilla haqqında əfsanə- lərə bir çox xalqların nağıllarında rast gəlmək olar. Qərribədir ki, həmin xalqlar həm Qurdu, həm də Atillanı özününkü hesab edirlər. Görünür, bütün bunları sintez etmək vaxtı gəlib çatıb.

Üçüncü şərt. Qədim və müasir sözlərin müqayisəli və oxşar analizi. Məlumdur ki, bu sahədə Oljas Süleymenov kifayət qədər ilkin uğurlu addımlar atıb, qədim Şumer, o cümlədən müasir türk sözlərinin oxşar və müqayisəsini meydana çıxarıb. Türklərdə sözlər min illər keç-

məsinə baxmayaraq, (fonetik dəyişmələri nəzərə almasaq) mühafizə- karlığını saxlayır.

Göründüyü kimi, bütün bu şərtlər bir-birilə çarpazlaşdıqda *Tarixin Qırılma Anını* bərpa etmək olar və yalnız o zaman türklərin tarixi haqqı özünə verilir. Bu işə böyük bir institutun uzunmüddətli araşdırmalarının nəticəsi də ola bilər. Bir şərtlə ki, həmin institut siyasi deyil, elmi və so- sial sifariş, hətta tarixi sifariş alsın. Hələlikse biz iddia edirik: *Türklərin ilk Böyük Axını Qərbdən Şərqə olub.*

Bakı 1991-2001

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- Л. Н. Гумилев. “Тысячелетие вокруг Каспия”, Баку
 Н. А. Баскаков. “Тюркские языки”
 Г. Е. Грум-Гржимайло “Западная Монголия и Урянхайский край”
 Azərbaycan etnoqrafiyası
 М. İsmayılov. “Azərbaycan tarixi”
 Bahəddin Oğel. “Turk kulturunun gelishme cagları”
 Q. Qeybullayev. “Qədim türklər və Ermənistan”
 F. Cəlilov. “Azəri xalqı”. Bakı, 2000.
 Н. А. Алексеев. “Шаманизм тюркоязычных народов Сибири”
 А. Şükürov. “Mifologiya” 3-cü kitab
 “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar”
 Номер. “İliada, Odisseyə”
 Джафаров. “Гунны и Азербайджан”
 Herodot. “Tarix”
 И. М. Дьяконов. “История Мидии”
 В. И. Абаев. “Скифо-европейские изоглоссы”
 А. Артамонов. “Киммерийцы и скифы”
 И. М. Дьяконов. “Ассирио-Вавилонские источники по истории Урарту”.

Л. Н. Гумилев. "География этноса в исторический период".

Мурад Аджи. "Полюнь полеvesкого поля".

"Авеста".

Е. А. Грантовски. "Иранские племена приурмийского района в IX-VIII вв до н.э."

T. Sulimirski. "Scythian antigites in Western Asiya"

И. М. Дьяконов. "Языки древней Средней Азии"

Y. Səfərov. "Qədim Azərbaycan: Nə bilirik?"

Плутарх. "Избранные жизнеописания"

Strabon. XI, IV

Диоген Лаэртский. "О жизни, учениях и изречения знаменитых философов".

В. И. Рак. "Зороастрийская мифология"

İ. A l i e v. "Oçerk istorii Atropoteni".

I. D a r a n ı n. "Bisütun" yazıları.

Mahmud Kaşqarlı. "Divani-lügəti türk".

A. Şükürov, G. Abdullazadə. "Azərbaycan fəlsəfəsi" B. 1993

Y. V. Çəmənzəminli. Əsərləri 3-cü cild.

C. H. Крамер. "История начинается Шумере".

Аббас-Кули ага Бакиханов. "Гюлистан-Ирам".

В. В. Григорьев. "О скифском народе саках".

Д. Айтмуратов. "Тюркские этнонимы".

Д. Иловайский. "Вопрос о народности Руссов, Болгар и Гуннов".

Плиний. "Естественная история".

Константин Багрянородный. "О народах".

TÜRK TARİXİNİN FƏLSƏFƏSİNDƏ ÜMUMTÜRK TƏFƏKKÜRÜ

(*AXC-nin sədri, müəlliminin
Əbülfəz Elçibəyə ithaf edirəm*)

ÖN SÖZ

Ağlımız kəsəndən gözümüzü ümid və həsrətlə Göyə dikmişik, ondan kömək ummuşuq. Göylərə pənah aparmışıq. Nədir bu həsrət, nədir bu ummaq? Niyə məhz Göydən ummuşuq? Əlimiz hər şeydən üzüləndə niyə pənahımız təkə Göy olub?

Ərənlərimiz - Göylər dağılıb, tökülər, biz düşməyə təslim olmaq - deyiblər.

Göy - Türk dünyasında UCALIQ olub, ƏLÇATMAZ olub.

Göy - Türkün DÜNYASI olub.

Ümumdünya dinləri yaranmamışdan öncə bütün xalqlarda din müəyyən totemlə (öküz, qartal, şir, buynuz və s.) bağlı olub. Xalqların inamı da, ucalığı da, pənah gətirdiyi də bu totemlər olub. Təkə Türkdən savayı. Türk yaranışından Göyə pənah gətirib, onu özünün inamına çevirib. Nədir bunun açması?

Göylə Türkün nə bağlılığı var?

Bütün bu məchul sualların qarşısında fikirləşməli olursan. Sualdan sual doğur, fikirdən fikir. Məntiqi fikirlərimiz, Təfəkkür ruhumuz bir anlam altında tapınan Göy və Türk bağlılığının səbəbini arayır, axtarır.

MÜQƏDDİMƏ

Mən Türk deyəndə bəşər fikirləşirəm

Yuxarıda Göy (Tanrı) basmasa, aşağıda Yer gəlinməsə, ey türk milləti, dövlətini və törəni kim pozar? Ey türk milləti! Kəndinə (özünə) dön! Sən kəndinə dönəndə daha güclü olursan!

Azadlıq dərk edilən zərurətdir

Əvvəlcədən bildiririk ki, indiyə qədər sistemli şəkildə işlənilməmiş bir mövzunu nəzəriyyəyələşdirmək heç də asan olmayacaq. Tənqidlər həm sağdan, həm də soldan olacaq. Lakin obyektiv bir prosesi saxlamaq və ya dayandırmaq mümkün olmadığı kimi, Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşmasının da qarşısını almaq mümkün deyil.

Dünyanı dolaşan Türk Təfəkkürü özünü axtarır, özünə dönmək, özünü dərk etmək istəyir. Dünya mədəniyyətinə böyük incilər verən Türk Təfəkkürü bunu çox vaxt özünün deyil, başqalarının adından verib, yaxud onun bəxş etdiyi bu mədəniyyət inciləri başqaları tərəfindən mənimsənilib. Türk Təfəkkürü isə buna heyifsilənməyib, axtarışına davam edib.

Dünyanı gəzə-gəzə çıxdığı yerə döno-döno qayıdan Türk Təfəkkürü nə axtarır, nə arayır?

Türk yazılarında - mifologiyada, şifahi və yazılı ədəbiyyatda şamançılıqdan, odsevərlikdən tutmuş islam da daxil olmaqla dini əsərlərdə - türkün istinad etdiyi bütövlük, başlanğıc var. Təsadüfi deyil ki, "1" rəqəminə Ümumtürk Təfəkkürü "Bütövlük", "Bölünməzlik" kimi baxır. Türk Təfəkkürü bu "Bütövlüyü" özünün "Başlanğıcı" hesab edir, yəni Türk Təfəkkürü bu "Başlanğıc"dan ruh alıb, onu özünün "Yaradıcısı" və ya fəlsəfi dillə desək, "Həyat Substansiyası" adlandırır. Şamançılıq dövründə Türk Təfəkkürü "Həyat Substansiyası"nı "Tanrı", islam dövründə isə "Allah" adlandırır, bütün təfəkkür və pragmatik fəaliyyətinin başlanğıcını onunla bağlayıb.

Türkün yaradıcısı - Həyat Substansiyası - Tanrıdır.

Yer sakinlərinin əlçatmaz və dərkolunmaz bir "maddiyyata" "Tanrı" adını verməsinə təəccüblənməyək. Özündən başqa kainatda Şüurlu Məxluqun yaşamasına inanmayan İnsan Təfəkkürü hələ bundan sonra

da neçə yüz il inkişaf etməlidir ki, Ümumkainat Təfəkkürünün inkişafına yaxınlaşsın, onun bir hissəsinə çevrilsin. Primitiv inkişaf səviyyəsində olan İnsan Təfəkkürü neçə yüz il yol getməlidir ki, onunla ünsiyyətə olsun. Hələlik isə möcüzəli görünən şeylərin bizə Tanrı tərəfindən göndərildiyini yalnız hiss edirik və onun tam Dərk edilməsindən xeyli uzağıq.

Bəlkə də istinad etdiyimiz Bütövlüyün başlanğıcında bu Dərk olunub, amma sonralar bu "bəlkələri" mifologiyaya, təriqətə, əlçatmaz bir ideyaya çeviriblər. Özündən başlanan yol hökmən özünə, yəni özündən başlanan Dərketmə daha yüksək səviyyədə özünə qayıtmalıdır.

Bu baxımdan, Ümumtürk Təfəkkürü də Göyü ucalıq, əlçatmaz kimi götürmüş və ona "Tanrı" demişdir. "Tanrını" Ümumtürk Təfəkkürü başlanğıc - Həyat Substansiyası - saymış, Onu Dərk etmək üçün Tanrıya gedən yolu doqquz qata bölmüşdür.

Qədim türk mifologiyasını və şamançılığını diqqətlə öyrənib nəzərdən keçirsek, görürük ki, Türk Təfəkkürü Göyün sikkiz qatına qədər qalxa bilir. Doqquzuncu qatında isə Tanrı Təfəkkürü olduğundan Türk Təfəkkürü bu qata qalxa bilmir və Onu özünün "Həyat substansiyası" sayır. Bu "Həyat Substansiyası" Türk Təfəkkürünün yaradıcısına və başlanğıcına çevrilir.

Dünyanı gəzə-gəzə başlanğıc nöqtəsinə döno-döno qayıdan, Göyün sikkiz qatına qədər qalxan Türk Təfəkkürü nə axtarır, nə arayır?

HƏYAT SUBSTANSİYASI

Həyat substansiyasına, şərti olaraq, ümumtürk dünyasının dediyi kimi, biz də bir az sonra "Tanrı" deyəcəyik.

Ayrı-ayrı "təfəkkürlərin" birləşdiricisi olan Həyat Substansiyası Ümumkainat Təfəkkürünün bütövlüyü və bölünməzliyi, həmçinin onların Vəhdəti deməkdir.

Vəhdət Bütövlük kimi götürüldüyündən Ümumkainat Təfəkkürü özünü bölünməz kimi görür və bütövlük onun əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən O, daxili inkişafı bütöv şəkildə dərk etdiyindən Özünə qayıda bilmir və yalnız "Özü üçün" Bütövlüyü tam "Bütöv" kimi Dərk edə bilər.

Kainatın maddi və gözəgörünməz (ruh) hissəciklərindən təşkil olu-

nan “Bütövlüyü” Ümumkainat Təfəkkürü “Bütöv” kimi də qəbul edir və kainatın necə və hansı şəkildə, Maddiyyatların və Ruhların bir Təfəkkürdə birləşən yolları onun üçün qaranlıq qalır. Belə ki, bir vəziyyətdə Ümumkainat Təfəkkürü - “İlkin Başlanğıca” - “Özünə” qayıda bilmir və “Bütövlüyü” Bölünməz kimi dərk etdiyindən Özü özünə əsir düşür, bununla da Özündə “Təfəkkür Qapalıdır” yaradır. “Təfəkkür Qapalıdır” isə Dərketmədə “Dairəvi Qapalıdır” yaradır və O dairənin hansı nöqtəsini Dərk etmək istəyirsə, o nöqtə yalnız “Bütöv və Bölünməz” kimi görünür. Beləliklə də, “Dairəvi Qapalıdır” hər hansı bir nöqtəsində Ümumkainat Təfəkkürü “Bütöv” olduğundan Onun əsirinə çevrilir, “Azadlığı” isə “Dairəvi Qapalıdır” çərçivəsi ilə məhdudlaşır.

Ümumkainat Təfəkkürünün Özünün Özünə münasibəti və Dərketmə münasibəti “İkili” olduğundan nəticələr də müxtəlifdir. Birinci münasibət “Özü üçün” Dərketmədir. Bu münasibət yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Dairəvi Qapalıdır”, yaxud “Təfəkkür Qapalıdır” ilə nəticələnir. Bu şəraitdə Ümumkainat Təfəkkürü Özü Özünə rəqib olur. Özü Özünə əsir düşdüyündən Özünün Özünə Qarşısızması yaranır. Bu Qarşısızma isə yalnız “Dairəvi Qapalıdır” daxilində getdiyindən Dərketmə və Azadlıq Ruhu “Təfəkkür Qapalıdır”-nin” içində əriyir. Ümumkainat Təfəkkürünün Özünün Özünə ikinci münasibəti “Özünə” Dərketmədir.

“Dairəvi Qapalıdır” çıxmaq, Özünü əsirlikdən qurtarmaq, Özünün Özünə qarşısızmasını aradan qaldırmaq, Özünün Özünə ziddiyyətini həll etmək və nəhayət, “Bütövlüyü” “Bütöv” kimi deyil, onun inkişaf və təkamül yolunu Dərk etmək üçün Ümumkainat Təfəkkürü ikinci münasibətə, yeni “Özünə” - Dərketməyə qayıdır.

“Özünə” dönəndə Ümumkainat Təfəkkürünün “Təfəkkür Ruhu” yaranır. “Təfəkkür Ruhu” yarandıqda “Dairəvi Qapalıdır” hər “Nöqtəsi” artıq “Bütövlük” və “Bölünməz” kimi görünür. “Dairəvi Qapalıdır” hər “nöqtəsi” Zaman və Məkana çevrilir. Zaman və Məkansız mövcud olan “Dairəvi Qapalıdır” öz Dairəsini və Qapalıdırını itirib saysız “nöqtələrə” dönür.

Beləliklə, Təfəkkür ruhuna dönən Ümumkainat Təfəkkürü “Yaradıcı Gücə” çevrilir. Özünün “Təfəkkür Ruhuna” qayıdan Ümumkainat Təfəkkürü “Təfəkkür Qapalıdırını” manco kimi aradan götürərək Özünün Özünə Dərketməsinə başlayır.

“Təfəkkür Ruhu” “Yaradıcı Güc” ilə harmoniya yaratdıqda Ümumkainat Təfəkkürünün “Yaradıcı Önəmi” başlayır.

YARADICI ÖNƏM

Ümumkainat Təfəkkür Ruhu Yaradıcı Güc ilə harmoniya yaratdıqdan sonra bu harmoniyadan Kainatın bütün “nöqtələri” üçün ZAMAN və MƏKAN daxilində “Yaradıcı Önəm” yaranır.

“Yaradıcı Önəmin” substratı “Nurdur”. Nurun ilk maddi görünüşü “Ağ işıq”dır.

Kainatın bütün “nöqtələri” müxtəlif zamanlarda, müxtəlif yerlərdə, müxtəlif düzümə və quruluşa malik olduqlarından Nurun ilk maddi görünüşü olan “Ağ işıq” Kainatın bütün nöqtələrinə eyni vaxtda çata bilmir. Ağ işığın tamam çata bildiyi Zaman və Məkanda Yaradıcı Başlanğıc başlanır.

Yaradıcı Başlanğıcdan “Həyat Ruhu” və “Od” yaranır.

Həyat Ruhu Oddan ayrı özündə od xassələrini saxlamadığından “Maddiyyata” çevrilə bilmir. Odun isə Həyat Ruhu olmadığından “nöqtəyə” mənfi təsir göstərərək Yaradıcı Önəmin inkişafını saxlayır. Yaradıcı Önəmin inkişafını davam etdirmək üçün “Maddiyyat” gərəkdir. Çünki Ümumkainat Təfəkkürünün Dərketməsi yarı məsafədə qalması təhlükəsi yarandığından, O, yenidən Təfəkkür Qapalıdırına düşə bilər.

Həyat Ruhu və Od vəhdət təşkil etdikdə isə “nöqtədə” Maddiyyat təzahür edir.

Həyat Ruhu və Od vəhdət yaratdıqdan sonra Maddiyyatın inkişafı üçün bütün lazımi komponentlər - can (ruh), maddi varlıq, od - bir-biri ilə harmoniyada olur və “Daxili Bütövlük” yaradır. Daxili bütövlükdən isə canlı həyat və Şüurlü Məxluqlar təzahür edir. Beləliklə, başqa təfəkkürlərlə yanaşı Türk Təfəkkürü də “Daxili Bütövlükdən” yaranır. Lakin bu komponentlərin əsası sayılan Ruh canlı ələmin bətnində müxtəlif cür yerləşdiyindən Ruhlar da müxtəlif olur.

RUH

Biz ŞÜURLU MƏXLUQLARI təsnifatlara bölmüşük: Kamil insan, Cahil insan və bunların arasında duran, nə Kamilliyi, nə də Cahilliyi ilə seçilən Adi insan. Kamilliyi, Cahilliyi və Adiliyi biz, adətən tərbiyə və mühitin təsir etdiyi amillərlə bağlayırıq. Əfsuslar olsun ki, gen və qan yaddaşını yaddan çıxarıyıq. Nəsildən nəslə keçirilən təfəkkür torzini

unudur. Əgər, birinci, mühitin təsir etdiyi amillər və tərbiyə təfəkkür tərzində kortəbii xarakter daşıyarsa, ikincidə müəyyən mənada kortəbii olmasına baxmayaraq, gen və qan yaddaşına Təfəkkür ruhu keçirildiyindən əbədidir. Lakin Təfəkkür Ruhu tədqiq edilmədiyindən Kamillik, Cahillik və Adiliyin hansı təkamül və tənəzzül yolunu keçməsinə bilmirik. Bu səbəbdən də Kamilliyi və Cahilliyi tərbiyə və mühitlə bağlayırıq (Baxmayaraq ki, onların da müəyyən mənada insan təfəkkürünə təsiri var).

Bütün bunlarla yanaşı İnsanın Kamilliyi və ya Cahilliyi onun daxilindəki ruhların münasibətindən və əlaqəsindən asılıdır. Bu ruhların bir-birilə münasibəti və əlaqəsi əvvəl İnsan Təfəkkürünün, sonra Canlı Aləmin və nəhayət, Ümumkainat Təfəkkürünün Dərk edilməsi ilə tamamlanır. Odur ki, Şüurlu Məxluqun bətnində yerləşən Ruhların münasibəti və əlaqəsi Kamilliklə, Cahilliklə və ya Adiliklə nəticələnir.

Təbii ki bütün canlıların bətnində Ruh var. Çünki onların hamısının daxilində Maddiyyatın vəhdətini təşkil edən Həyat Ruhu və Od var. Lakin canlı aləmin hamısı Ümumkainat Təfəkkürünü Dərketmə qabiliyyətinə malik deyil. Dərketmə isə Canlı bətdə Ruhların yerləşməsindən asılıdır.

Beləliklə, Həyat Ruhu və Oddan yaranan Maddiyyatın, yəni canlı aləmin bətdə yerləşən, lakin maddi tərəfi görünməyən üç növ ruh var.

Bütör Ruhu Maddiyyatda bütün canlıların bədənində yerləşir. Canlı aləmin bütün hərəkəti, yaşaması, özünə yem tapması, həmçinin özünü tənzimləməsi, özünümüdafiə və özünəməxsusluq Bütör Ruhu ilə bağlıdır. Bütör Ruhu gen və qan vasitəsilə nəsildən nəsələ keçir. Canlı aləmdə hansı növü götürsək görürük ki, onda sadələşdiyimiz bütün xüsusiyyətlər vardır. Bütör Ruhu, əsasən "Kim güclüdür" və "Yaşamaq eşqi" prinsiplərinə xidmət edir.

İya Ruhu Şüurlu Məxluqlara məxsusdur və onların beyinlərində yerləşir. Təfəkkür Ruhuna ən yaxın olan İya Ruhudur. Məhz İya Ruhunun vasitəsilə Ümumkainat Təfəkkürü DƏRK OLUNA bilər. Lakin hələ tələsməyək! Dərketmə üçün təkə İya Ruhu azlıq edir.

Salqın Ruh. Maddiyyatın canlı aləmində bütün xəstəliklər, səpmələr, cismin öləməsi, Şüurlu Məxluqun Dərketmə yolundan çıxması, qeyri-maddiyyata çevrilməsi və ya əriməsi Salqın Ruhla bağlıdır.

İndi isə bu Ruhların bir-biri ilə əlaqəsinə və münasibətinə baxaq.

İya, Salqın və Bütör Ruhları ayrılıqda yerləşirlər və ya cüzi əlaqələ-

ri var və ya heç bir əlaqələri yoxdur. Bu zaman İnsan Təfəkkürü Adilikdən kənara çıxıb bilmir. İnsan Təfəkküründə Adilik Dərketmə, Hissetməyə çevrilir və o, gündəlik yaşayış qayğıları ilə məhdudlaşır.

İya Ruhu ilə Salqın Ruh vəhdət yaratdıqda İnsan Təfəkkürü Maddiyyatdan kənara çıxıb bilmir. Yaşamaq eşqini həyatdan "həzzalmada", onun maddi nemətlərini mənimsəməyə və özünə firavan həyat qurmaqda görür. Bu zaman maddi nemətlərdən həzzalma İnsan Təfəkkürünü elə bir tərzdə qapayır ki, o, özünü belə anlamaqdan, yaranışın səbəblərini başa düşməkdən uzaq olur. Bu yola qayıtmaq istəsə də, belə "həzzalmadakı" Qapalıq buna imkan vermir. Maddi nemətlərdən həzz almağa sövq edilən İnsan Təfəkkürü bu iki Ruhun vəhdətində Dərketmə yolundan sapır, müharibələr və qırğınlarla, cəzə-şərhlə, qəddarlıqla, mənim-mənəmliliklə, başqalarının təhqir edilməsi ilə məşğul olur. Müharibələr bu vəhdət üçün ən çox çəkilən misal ola bilər, çünki İnsan Təfəkkürünün yaranışından Cahillik və Kamillik arasında mübarizə getmiş və Cahillik əsasən, Kamilliyin və Adiliyin üzərində qələbə qazanmışdır. Belə İnsan Təfəkkürünün fikrincə, müharibələr, qırğınlar, qətlər Təfəkkür yolunda təmizlənmə aparır. Belə vəhdətdə daim süni Ölüm Ruhu gəzir, dolayısı ilə desək, İnsan Təfəkkürünün Cahilliyi və ya Tənəzzülü başlayır. Cahillik İnsan Təfəkkürləri arasında münaqişələr yaradan əsas amillərdən biridir. Münaqişənin əsasını isə Cahillik ilə İya Ruhu arasında yaranan ziddiyyət təşkil edir. Ziddiyyətdən Cahillik, Cahillikdən münaqişələr, münaqişələrdən isə hər b, müharibələr, qırğınlar doğulur*.

Bütör Ruhu ilə Salqın Ruh vəhdət təşkil etdikdə Cəza kolliziya yaranır. Kolliziya Canlı cismin parçalanmasını sürətləndirir onun öləməsinə və xəstəliklərə düşməsinə gətirib çıxarır. Bu vəhdətə təbii Ölüm Ruhu xasdır. Təbii Ölüm Ruhu Canlı Cismi Maddiyyat aləmindən qeyri-maddiyyata çevirir.

Yalnız İya Ruhu və Bütör Ruh vəhdət təşkil etdikdə İnsan Təfəkküründə Canlı Beynin harmoniyası yaranır və onun Kamilliyə doğru inkişaf yolu başlayır.

*Maddi nemətlərdən həzz almaq və hakimiyyət uğrunda müharibələr, qırğınlar bu təsnifata daxildir. Digər müqəddəs müharibələr var ki, biz ona millətin mübarizəsi kimi baxacağıq.

SƏXSİYYƏT, TÜRK MİLLƏTİ VƏ DÖVLƏT

Beləliklə, biz İnsan Təfəkkürü tərəfindən problematik qəbul edilən anamlara yaxınlaşdıq. Nə üçün məhz bu problematik anamlara müraciət edirik? Biz bu anlamların məğzini açmadan da ümumi ifadələrlə kifayətlənə bilərdik, lakin bu halda fikrimizi dolğun çatdırma bilməz və Təfəkkür Dərki müəyyən mənada anlaşılmaz qalardı.

İnsan Təfəkkürü deyəndə biz yer sakinlərinin, yəni Şüurlu Məxlunun ümumi təfəkkürü kimi götürürük, lakin bu təfəkkür ayrı-ayrı fərdlərin, millətlərin Təfəkkür cəmindən təşkil olunduğundan onlara ayrılıqda baxmaq gərəkdir.

Kamillik əvvəlcə ayrı-ayrı fərdlərə məxsus olur. Millət Kamilliyini ayrı-ayrı fərdlər cəm halında təşkil edirlər. İya Ruh ilə Salqın Ruh vəhdət tapanda fərdin Kamilliyə doğru təkamül yolu başlayır və fərd şəxsiyyətə çevrilir, dolayısı desək, fərdin Ümumkainat Təfəkkürü Dərketmə yolu ilə başlayır.

Klassik marksist və sovet nəzəriyyəsinə görə, hər bir Fərd Şəxsiyyətdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, Şəxsiyyət özünün temperamenti, fikir torzi, düşüncəsi, psixologiyası, emosiyası ilə başqalarından fərqlənən anlam deməkdir.

Bizim fikrimizcə bu, Şəxsiyyət Təfəkkürünün Adiliyidir. Bu halda Şəxsiyyət maddi varlıqdan uzaqlaşa bilmir və Dərketmə yolları belə Təfəkkür torzi üçün qapanır. Şəxsiyyətin Təfəkkürü Maddi Varlığın dolanbac yollarında çəşbəş qalır. Son anda isə bu, Cahilliklə nəticələnir, yəni Maddiyyətin əsasını Dərk edə bilməyən belə Şəxsiyyət Təfəkkürü cəmiyyəti irqlərə bölür, irqlərin və millətin içində nifaq sahr, yeni düşüncələr, fikirlər, nəzəriyyələr hazırlayır və belə hesab edir ki, dünyadan həzz almaq və yaxşı yaşamaq yalnız Maddi varlığın üstündədir, altında yox.

Beləcə, millət iki sinfə bölünür, "Tanrı" dərki bir tərəfdə qalır, çəkişmələr isə ön sıraya keçir. Guya ki, bələlərimizin kökü varlıqların olmasındadır. Beləcə, Şəxsiyyət Təfəkkürü bu cür həzzalmaya xidmət edir.

Lakin bu, Şəxsiyyət Təfəkkürünün Kamilliyi deyil, Adiliyidir. Belə bir şəraitdə Maddiyyətdə mövcud olan Şəxsiyyət Təfəkkürü Maddi

Varlığın əsirinə çevrilir və Onun Azadlıq Ruhu Maddi Varlığın Qapalılığı ilə məhdudlaşır. Şəxsiyyətin Təfəkkür Ruhu Cismə əsir düşür. Cism isə azadlığı olmur, çünki Ruh Cismə əsir düşdüyündən onun fəaliyyət dairəsi zaman və məkənlə məhdudlaşır.

Göründüyü kimi, Şəxsiyyət Təfəkkürü belə şəraitdə maddi varlığın içində əriyir və TƏFƏKKÜRÜN sonu yalnız sinfi mübarizələrin necə aparılması və onlara xidmət etməsi ilə nəticələnir. Beləliklə də, humanizm, bəşəriyyətə atılır, dünyanın yaranmasına və inkişafına, həmçinin cəmiyyətin yaranmasına və inkişafına bir bucaq altında - sinfi mübarizə bucağı altında baxılır.

Bəs Şəxsiyyətin əsas parametri nədir və yaxud Şəxsiyyət anlamını necə başa düşürük?

Bizcə, Şəxsiyyət anlamını hamıya şamil etmək düzgün olmazdı.

Əgər biz yuxarıda deyilən materialist anlamı qəbul etsək, hər bir kəsə Şəxsiyyət anlamını şamil etmək olar, o cümlədən əqlənən zəif olanlara da, dəlillərə, dahilərə də və s. Çünki hər bir insanın özünün emosiyası da var, subyektiv fikirləri də, özünəməxsus xasiyyəti də. Bunların hamısını bir anlam altına yığmaq cəfəngiyyətdən başqa bir şey deyil.

Şəxsiyyətin əsas parametri Kamillikdir. Kamilliyin təkamülündə Şəxsiyyət formalaşmağa başlayır. Təkamülün sonunda Şəxsiyyət tamamilə Kamilləşir. Onun Təfəkkürü milli və bəşəri humanist idyalara xidmət edir.

Deməli, Şəxsiyyət Kamilliklə bağlıdır. Belə olan halda Şəxsiyyət Təfəkkürü yalnız özünün, millətin, bəşərin və "Tanrı Təfəkkürünün" Dərk edilməsinə xidmət edir, "həzzalmalardan", yəni Cahillikdən və Adilikdən uzaq olur.

Lakin Şəxsiyyətin cismi cəmiyyətdə, soydaşları arasında yaşayır, mühit və soydaşları ona müəyyən mənada təsir göstərirlər. Özünü Təfəkkür Ruhunu Dərketməyə həsr edən Şəxsiyyət millətin, bəşərin və "Tanrı"nın da Dərk edilməsinə soydaşlarına çatdırılmalıdır, çünki "Tanrı Dərki" Şəxsiyyətdən başlasa da, Millətdən və Bəşərdən keçir. Bu anlamların öz-özünün "Dərki" tamamlanmasa, "nöqtədən", daha sonra isə "Tanrı" Təfəkkür Ruhundan Bütövlüyə dönə bilməyəcək.

Bu baxımdan "Tanrı" ilə Şəxsiyyət arasında ünsiyyət yaranarsa da, "Tanrı"nın özünün Dərketməsi tamamlanmışdır.

Ünsiyyət və Dərketmə isə yalnız Şəxsiyyət tərəfindən olduğundan onun soydaşları Dərketmə prosesində səpmalara yol verirlər. Bu səpmə-

lar isə digərlərinə zor, təzyiç və güc işlətməklə noticələnilir. Zor, təzyiç və güc son nəticədə əsasən Cahilliyə gətirib çıxarır. Cismi öləziyib gədən Şəxsiyyət soydaşları ilə əlaqəni itirdikdən sonra isə həzz almağı daha üstün tutur. Odur ki, soydaşları arasında Şəxsiyyətin Təfəkkür Ruhunun qalması əsas şərtlərdən biridir. Lakin bu hələ azdır, çünki "Tanrı" Bütövlüyü sistemli və qurumlu inkişaf yolunu keçib formalaşdığı kimi, Şüurlu Məxluqun da "Tanrı"nı Dərketməsi üçün sistemli və qurumlu təkamül yolunu keçməsi gərəkdir. Dolayı desək, Şəxsiyyət Təfəkkürünün "Tanrı" Təfəkkürünü dərk etməsi "Dərketmənin" yalnız başlanğıcıdır. "Tanrı" Təfəkkürünün yolu "nöqtədəki" İnsan Təfəkkürünün Özünü Dərketməsindən başlayır.

Biz mövcudluğumuzu konkret olaraq Ümumtürk Təfəkkürünün problemi ətrafında qurduğumuzdan Şəxsiyyətdən başlayaraq araşdırmalarımız Onunla birbaşa bağlı olacaq.

Göründüyü kimi, Şəxsiyyətin Təfəkkürünün Tanrı Təfəkkürü ilə ünsiyyəti Ümumtürk Təfəkküründə şamançılıqla başlayır. Ümumtürk Təfəkkürü çoxsaxəli olduğundan bəzi yerlərdə bu Ünsiyyət Maq və ya Atoşseverlikdə kahinlər tərəfindən həyata keçirilir. Hər halda Ünsiyyət Şəxsiyyət Təfəkkürü tərəfindən yaradılır və "Fikir" soydaşlara çatdırılır. Bununla belə soydaşlar arasında sapmalar genişləndikcə Şəxsiyyət Ruhu arxa plana keçir. Odur ki, "Dərketmənin" Təkamül yolunda növbəti mərhələ soydaşların sülalə, tayfa, xalq, millət halında birləşməsi və millətin hüquqlarını və Milli Ruhun qorunmasını müdafiə edən Dövlətin yaranmasıdır.

Sülalə - qohum soydaşların birliyidir. Soydaşların "Tanrı" ilə Ünsiyyəti şaman, kahin və ya maq vasitəsilə yaranır. Ünsiyyət hələlik rəsmi mərasimlərdə və müxtəlif "oyunlar"da ("Oyun" anlamı - Türk şamanlarında Ünsiyyət formasıdır. Bu anlam yalnız sonralar doymiş, müasir mənada işlədilon bir anlama çevrilmişdir) həyata keçir. Soydaşlar arasında əsas qanunlar Sülalənin adət-ənənələridir. Bu adət-ənənələri pozan soydaşlar ön ağır cəzalara belə məruz qalırlar.

"Tanrı" ilə ünsiyyət yarıdan Şəxsiyyət cismani cəzadan uzaq olmaq üçün bəzən Sülalənin adətlərinə xidmət edir.

Lakin Təkamülün əsas hərəkətvericisi olan "Tanrı" Təfəkkürünün Ruhu Dərketmə yolunda təkcə Sülalə ilə kifayətlənə bilməzdi.

Bir neçə qohum Sülalənin Tayfa şəklində birləşməsi həm obyektiv, həm də subyektiv qanunlardan irəli gəlirdi.

Bir tərəfdən "Tanrının" Dərketmə yolundan sapan bir Sülalə "həzzalmanı" daha üstün tutaraq zorakılıq, güc işlətməklə digər Sülaləni özünə tabe edir. Bu, birləşmənin Zorakılıq yoludur.

Digər tərəfdən isə, Sülalələrin Tayfa şəklində birləşməsində qohumluq əlaqələri, qız alıb, qız vermək daha böyük rol oynayır.

Üçüncü tərəfdən konardan cəlon hücumlari dəf etmək üçün bir-birinə yaxın Sülalələr birləşirlər.

Hər üç şərti nəzərə alsaq görürük ki, Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşmasında əsas rolu Təfəkkür ruhu oynayır. Belə ki, Sülalənin, Tayfanın "Tanrını" Dərketməsində əsas vəzifəni türk şamanı, kahini və ya maq daşdığından Sülalə və ya Tayfa başçıları şamanın, kahinin və ya maqın məsləhətindən sonra hər bə başlayırdılar.

Biz yuxarıda göstərdik ki, "həzzalma" uğrunda aparılan müharibələrdən savayı, Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşmasına MÜQƏDDƏS MÜHARİBƏLƏR də təsir göstərir.

Bu MÜQƏDDƏS MÜHARİBƏLƏRİN əsas vəzifəsi Türkün millət kimi formalaşmasına və Özünü Dərketməsinə xidmət edir. (Türk tarixinə fikir verin. Az qala dünyanın yarısını tutan türk orduları Türkün olduğu yerdən savayı özgə yerdə oturaq həyat tutmayıb, başqalarının dillərini assimilyasiya etməyib. Bu məntiqi fikir bəzi Azərbaycan alimlərinin - guya türklərin Azərbaycana və Anadoluya X-XI əsrlərdə gəlməsi və başqa dillərin türk dili içərisində əriməsi nəzəriyyələrini alt-üst edir. Əgər belədirsə, Azərbaycanda yaşayan digər azsaylı xalqların dilləri 900 ildə niyə türkləşməyib? Bu cəfəngiyyət deyilmi? Nə üçün məhz X-XI əsrlərdə Türk Axını Azərbaycana və Anadoluya olub? Nə üçün Şərqi Avropanı, Rusiyanı tutan türklər bu gözəl yerlərdə məskunlaşmayıb Kür-Araz sahillərinə, Anadoluya qayıdıblar? Təbii ki, bu cür məntiqi sualların qarşısında alimlər belə çəşmə qalır və bütün fikirlərini markсист nəzəriyyəsi əsasında aydınlaşdırmağa çalışırlar. Bizcə, Türkün genetik olaraq bir bəşəri yaddaşı var: Vətən eşqi, torpaq eşqi. Fikir verin, dünyanın harasında oluruqsa-olmaq, torpaq bizi çəkir, Vətən bizi çəkir. Bu baxımdan türklərin Azərbaycana X-XI əsrlərdəki axını ikinci və ya üçüncü təkrar axınıdır. Dünyanı dolaşa-dolaşa gədən Türk özünü axtarmağa, özünü Dərketməyə gedir. Beləcə, Qapalığa düşüb, çıxdığı torpağa qayıdır. Belədir Türkün psixologiyası, belədir Türkün qan yaddaşı. Bu məntiq alimlərin fikirlərini alt-üst edir. Bütün nəzəriyyələri ehtimal şəklinə salır.)

Lakin Sülalə və Tayfa şəklində yaşayan Türk Təfəkkürünün Ruhu, Türk Şaman Ruhu rəsmi ideologiyaya və təbliğ keçməmişdi. Adətlər, ənənələr Türk ruhu ilə eyni səviyyədə dururdu.

Ünsiyyətin yalnız Şaman tərəfindən həyata keçirilməsi və qalan soydaşların sərbəst buraxılması "həzzalmanı" daha da gücləndirirdi. Odur ki, tayfalar arasında çəkişmələri dayandırmaq və Türk Təfəkkür Ruhunu rəsmi təbliğə çevirmək üçün yuxarıda sadaladığımız obyektiv və subyektiv qanunlara əsasən bir neçə tayfanın birləşməsindən və ya birləşdirilməsindən Xalq yaranır. Türk Xalqının yaranması ilə bərabər Türk Dövlətinin də yaranması ruşeymi görünür.

Xalq - əsasən konkret ərazidə yaşayan, lakin vahid siyasəti və vahid iqtisadiyyatı olmayan bir neçə tayfanın birləşməsidir.

Tayfalar, əsasən, ərazi üzrə birləşsələr də, hər tayfanın özünün daxili qanunları var idi. Əgər düşmən Tayfaya hücum edərdisə, digər tayfalara kömək onların münasibətindən asılı idi. Təbii ki, hər tayfanın özünün yazılmamış qanunları və "Tanrı" təbliğatçısı var idi.

Bu da öz növbəsində "Tanrı" Dərkinin müxtəlif cür anlatmasına imkan verirdi.

"Dərketmə" üçün əsas amil olan Milli Ruh və Dövlət yaranmağa, formalaşmağa başlayırdı.

Çox zaman dünya ədəbiyyatında (həm marksist, həm də bəzi Qərb fikirlərində) Millət və Dövlət anlayları ayrı-ayrı götürülür və ayrı-ayrı bucaq altından baxılır.

Bəs Millət və Dövlət anlayları nədir?

Fikrimizcə, Millət və Dövlət anlaylarını ayrı-ayrı götürmək olmaz. Xalqdan Millət olmaya keçid birbaşa Dövlət və onun inkişafı, Dövlətin yaranması isə Millətin formalaşması ilə bağlıdır.

Öncə Millət anlamına baxışlar üzərində dayanaq. Bu və ya digər baxışlarla tanış olmadan biz Millət anlamının tam açmasını versək, tamamilə yeni bir tərif ala bilərik. Odur ki, klassik açmalardan başlayırıq.

Ziya Gökalpın baxışlarına görə, "millət lisanca (təhsilcə), dincə və bediyyatca müştərək olan, yəni eyni tərbiyəni almış fərdlərdən mürəkəb bulunan bir zümredir. Türk köylüsü onu "dili dilimə uyan, dini dinimə uyan" diyərək tərif edir". (Ziya Gökalp "Türkçülüğün esasları" Kultur bakanlığı - Ankara 1990, səh. 18).

Həmzə Əroğluna görə ("Atatürke göre millet ve milletçilik", Atatürk yolu, İstanbul, 1981.9. səh. 137), millət hüquqi bir gerçəkdir. Öncə mil-

lətə təşkil edən fərdlərin millətlə və dolayısı olaraq dövlətlə ilişkisi hüququ ilə bağlıdır.

Marksist nəzəriyyəsinə əsasən, Millət ümumi dilinə, ərazisinə, iqtisadi həyatına, mədəniyyətinə və bəzi xüsusi xasiyyətlərinə görə tarixi zümredir ("Философская энциклопеди", 4-cü c. səh. 12).

Eynilə bu cür tərif digər bir kitabda verilib ("Краткий политический словарь", Moskva, 1989, səh. 357)

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən "Millət" haqqında anlayların bəzi tərəfləri ilə razılaşmaq mümkün olsa da, açması tam deyil. Belə ki, verilən iqtibaslarda "Millət" anlamına müəyyən bir bucaq altından baxılır.

Əgər, türk alimlərinin fikrincə, Millət tarixi bir gerçəklik olub eyni dil, din və mədəniyyətlə fərqlənsə, marksist nəzəriyyəsinə görə artıq buna iqtisadiyyatı və bəzi xüsusiyyətləri də olavə edirlər.

Fikrimizcə, Millət yuxarıda sadaladığımız şərtlərdən öncə Milli Ruh ilə seçilməlidir, yəni Milli Ruh Millətdə olarsa, onun eyni dili, dini, mədəniyyəti, vahid iqtisadiyyatı və vahid siyasəti bir anlam altında tapınmış olar. Milli Ruh hansı anlayların cəmindən təşkil olunur? İlk növbədə bura Millət olma şüuru anlamını daxil etmək lazımdır. Belə olduqda, dövlətin yaranması, onun siyasi və iqtisadi müstəqilliyə can atması əksini tapar.

Milli Ruhun ikinci komponenti Milli İradədir. Milli İradəyə, əsasən Millətin təhlükəsizliyi daxildir. Millətin qorunması, onun Millət olma şüuru üçün Milli İradə Milli Ruhun əsasını təşkil edən komponentlərdən biridir. Milli İradə Millətin hər cür təzyiqlərdən və zorakılıqdan qorunması üçün Millətin özünümüdafiə reaksiyasını daim tənqidləyir.

Üçüncü komponent Milli Qürur və Milli Ləyaqətdir. Bu komponent eyni dilin, mədəniyyətin, tərbiyənin, əxlaqın kompleksi daxildir. Belə ki, dilin, mədəniyyətin inkişafı Millətdə Qürur yaradır, tərbiyənin, əxlaqın Türk kökü üstündə qurulması onun ləyaqətli olması hissini artırır. Türk Təfəkkürünün Milli Qürur və Ləyaqəti, belə şəraitdə Millət kimi mövcud olan sosial orqanizmə və Dövlətə sədaqətini artırır.

Nəhayət, Milli Ruhun sonuncu və ən vacib komponenti Milli Dərketmədir. Biz yuxarıda göstərdik ki, "Tanrı"nın Dərketmə sistemində ikinci Milli Dərketmə çoxşəxəli qurumdur. Milli Dərketməyə, əsasən Millətin özünü, kökünü, tarixini Dərketməsinə qədər onun bütün fərdləri yalnız Milli Ruhun yaranması üçün yaşamaqdır. Milli Ruhun bütün komponentləri son nəticədə Milli Dərketməyə xidmət edir. Milli Dər-

ketmədə isə əsas aparıcı rolu kök və tarixlə yanaşı Din və ya “Tanrı”nı təbliğ edən rəsmi “Tanrı” məramının Dərkdilməsi, müasir dillə desək, Tanrının təbliğati və ondan irəli gələn Dövlət ideologiyası aparır. Millət olmaq üçün Dövlət, Dövlətin yaranması üçün isə Millət gərəkdir!

Göründüyü kimi, əgər bir tərəfdən Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşmasına Milli Ruh təsir göstərsə, digər tərəfdən Dövlətin yaranmasına və Dövlətçiliyin inkişafına təsir göstərir.

Bəs onda Dövlət nə deməkdir?

Marksist-Leninçi nəzəriyyəyə görə, Dövlət iqtisadi cəhətdən hakim siniflərə qarşı rəqib siniflərin müqavimətini yitirən siyasi təşkilatdır. Dövlət elə bir maşındır ki, bir sinfin digər sinif üzərində hakimiyyətini saxlayır (V.İ.Lenin, əsərləri, 29-cü c. səh. 441).

“Dövlət” anlamına bu bucaq altından baxılması, sadəcə olaraq, Dövlətdə Milli Ruhun tədricən yox olması deməkdir. Təbii ki, Milli Ruhun özünün siniflərə bölünməsi - deyək ki, proletariat Ləyaqəti və burjuaziya Ləyaqəti, proletariat Qüruru və burjuaziya Qüruru, proletariat İradəsi və burjuaziya İradəsi - Türk Milli Ruhunun bu bucaq altında eriməsi və əvəzinə Milli Dərketmədən öncə yalançı “beynəlmiləl” şüarını ortaya atmaq deməkdir. Bu halda Millət və Dövlət ölümə məhkumdur.

Təbii ki, cəmiyyətdə varlı və kasıb təbəqələr mövcuddur. Lakin bu, ilk növbədə “həzzalmadan”, “kim güclüdür” sorğusundan, dolayısı desək, “Tanrı” Dərkindən konara səpmələrdən irolu gəlir və bunu da biz əvvəlki səhifələrimizdə göstərmişik və buna qayıdacağıq.

Fikrimizcə, Dövlət Türk Milli Ruhunun qorunmasını qanunlar, fərmanlar, ordu, siyasi qurumla müdafiə edən və Milli Ruhun mənafeyini təmsil edən siyasi təşkilatdır. (Təbii, “Millət” anlamına belə bir baxış Ümumtürk dünyasında ciddi müzakirələrə səbəb olacaq. Dünyaya dağılmış 220 milyonluq Türk Millətdirmi, yaxud Millət anlamı konkret olaraq tarixi ərazi üzrə götürülən Milli Ruhdurmu? Doğrusu, bu cür suallarla biz özümüzü montiqi bir dalana sala bilərik. Lakin mübahisələrin olacağını bildiyimiz üçün bu sualın üstündən sükutla keçmə bilmərik.

Aydın məsələdir ki, Türk özünün danışq şivəsinə və dialektinə görə bir neçə yerə bölünür: Azərbaycan türkü, Osmanlı türkü, tatar türkü, qırğız türkü, özbək türkü, kazax türkü və s. Sadaladığımız türklər konkret bir ərazidə yaşadıklarından onların hamısını vahid “Milli Ruh” anlamı altında cəmləmək ağılaşmazlıq olardı. İlk növbədə, adlarını sadaladığımız və sadalamadığımız türklərin Milli Ruhunu və Dövlətini ol-

malıdır. Yalnız bundan sonra Ümumtürk Təfəkkürünün Ümummilli Ruhu yarana bilər. Bu zaman Türk Ümummilli Ruhunun Vahid bir dövlət ətrafında birləşməsi düzgün olmazdı. Bu halda Dövlətin parçalanması labüdlüyü gec-tez üzə çıxacaqdı. Hətta Ümummilli Türk Ruhunun qorunması üçün Türk Dövlətlərinin fədcərasiyə şəklində birləşməsi son nəticəni verməyəcək. Yalnız Konfederativ İttifaq Ümumtürk Təfəkkürünün formalaşdırma bilər və Ümumtürk Milli Ruhunu qoruyub saxlamaq imkanı yaradar. Göründüyü kimi, Milli Ruh ilə Ümummilli Ruh anlayışları arasında fərq var. Ümummilli Ruh Ümumtürk Təfəkkürünün Dərkdilməsi Təkamülün sonudur və Ümummilli Ruh formalaşdıqca Milli Ruhun bozi komponentləri Ümummilli Ruha keçir; Məsələn, vahid ideologiya, vahid dil, vahid əxlaq və tərbiyə. Milli Dərketmə isə Ümummilli Dərəkə çevrilir.)

Beləliklə, Millət və Dövlət anlayışlarında bir-birini tamamlayan anlayışları və onları ayıran fərqi gördük. Türkün tarixində Millət və Dövlət bir-birini tamamlayan anda Türkün Təfəkkürü Təkamülün inkişafına doğru xətt götürüb və Milli Ruhun qorunmasında əsas rol oynayıb.

Həç bir millət və dövlət səpmələrdən, “həzzalmələrdən” kənarında olmadığı kimi, Türk Təfəkküründə də vahid Milli Dərketmənin olmaması, səpmələrə meyli onun tam Millət kimi formalaşmasının qarşısını almış, bununla da Dövlət Millətə xidmətdən və onu qorumaq məqsədindən uzaqlaşmış və nəyə xidmət etmək prinsipinə keçmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Türk Tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, Adiliyi Kamilliyə doğru təkamül yoluna aparmaq, Cahilliyin qarşısını almaq üçün Milli Dərketmə (türk şamançılığı, türk odsevərliyi) ilə yanaşı Türk Dövlətinin yaranması rüşeymi nəzərə çarpır və gətdikcə o, güclənməyə başlayır.

Dövlətin yaranması və Dövlətçiliyin inkişafı öncə Türk Təfəkkürü Ruhunun, sonra isə “Tanrı” Təfəkkürünün Dərkdilməsi üçün əsas rol oynadı. Türk Təfəkkürünün Ruhu Dərək edildikcə Dövlətçiliyin inkişafı güclənir, Türk Dünyası genişləndi.

Lakin Dərketmə sistemi mükəmməl olmadığından Dövlət və Milli Dərketmə, bütünlükdə Milli Ruh bir-birini tamamlaya bilmirdi.

Qeyd etdik ki, Milli ideologiyaya Dövlətə xidmət etdiyindən (əksinə, Dövlət Milli ideologiyaya xidmət etməlidir) tarixdə yaranan Türk dövlətləri (Tarixdə mövcud olan Böyük Hun imperatorluğu, Göytürk imperatorluğu, Avar imperatorluğu, Manna dövləti, Albaniya, Xəzər impera-

torluğu, Uyğur dövləti, Karaxanlılar dövləti, Qazanlılar dövləti, Böyük Solcuq dövləti, Xarəzmşahlr dövləti, Teymur imperatorluğu, Osmanlı imperatorluğu və başqa tədqiq olunmayan Türk dövlətləri bu qəbildəndir) ilk növbədə Milli Ruhun formalaşmasında müəyyən rol oynamalarına baxmayaraq, “Tanrı” Təfəkkürünün Dərketmə yolu sistemləşdirilməmişdir. (Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperatorluğu, Səfəvilər dövləti, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bu sistemin yaradılmasında müəyyən rol oynayıb.)

Beləliklə, Dövlətin yaranması Türk şamançılığı dövrünə təsadüf edir. Bu ara “Tanrı”nın Dərkedilməsi şaman vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bu Dərketməni soydaşların və ya Dövlətin təbəələrinə tam çatdırmaq mümkün deyildi, baxmayaraq ki, Dərketmə Dövlətin rəsmi ideologiyasına çevrilmişdi. Bu, ilk növbədə, ondan irəli gəlirdi ki, Şaman Ruh və Ünsiyyət nəsil-dən-nəslə keçir və digərləri bu ünsiyyətə yaxın buraxılmırdı.

Bununla da, bir tərəfdən Dövlət daxilində Kamilliyin qarşısı alınır, digər tərəfdən isə Ünsiyyətə digərlərinin buraxılmaması Cahilliyi gücləndirir, “həzzalma” uğrunda mübarizəni daha da şiddətləndirirdi.

Dövlətin yaranması və Dövlətçiliyin inkişafı öncə Türk Təfəkkürü ruhunun, sonra Tanrı Təfəkkürünün Dərkedilməsi üçün əsas rol oynayaraq sapmaların qarşısını müəyyən qədər almasına baxmayaraq, onu tam saxlaya bilmirdi, çünki şamanın “Tanrı” ilə Ünsiyyətində Dövlətin digər vətəndaşları onun “Dərketmə” yolunu tam görə bilmirdilər. Bu səbəbdən də “həzzalma” Türk Ruhunu üstələməyə başladığıca Türk dövlətləri çəkişmələr və münaqişələr nəticəsində zəifləyirdi.

Güclü Türk Dövləti isə güclü Türk Təfəkkürünün Ruhunu tələb edirdi. Bu Dərketmə azaldığıca “Ünsiyyət” də zəifləyir, zəiflədikcə isə Türk Ruhu öləməyə başlayırdı. Beləliklə də, Türk Təfəkkürünün Ruh “Qapanıb” “həzzalmaya” əsir düşürdü.

Tanrı Təfəkkürünün Dərkedilməsi Dövlətdə öz əksini tapsa da, yalnız ayrı-ayrı Şəxslər Onunla ünsiyyətdə olduğundan sapmalar nəticəsində Ünsiyyət zəiflədiyindən Türk Təfəkkürü Ruhu özünə sığınacağı müxtəlif zamanlarda, müxtəlif Türk və əcəmi dövlətlərində tapdı.

“Ünsiyyətin” Şəxsiyyətdən topluma keçməsi üçün sistemli “Tanrı” dərki lazım idi.

Yeni “Tanrı” Dərki İslamda tapındı.

Dövlətçiliyi inkişaf etmiş Türk Təfəkkürü tezliklə İslamın aparıcıla-

rına və yayıcılarına çevrildi. Bununla, Türk Təfəkkürü Ruh İslamda tam dərk olunma bilmədi, çünki İslam təkcə bir millət deyil, müxtəlif millətləri öz ideologiyası altına aldığından Milli Türk Ruh İslamda ərədi, əcəzinə İslam Ruh formalaşmağa başladı.

İslam Türk Ruhuna yeni nə gətirdi?

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, İslam Türk Təfəkküründə olduğu kimi, “Tanrını” bütöv və bölünməz götürdüyündən Dərketməni daha da mükəmməlləşdirdi.

İkincisi, “Tanrı” Dərki Türk Dövlətlərində ilk dəfə olaraq rəsmən dövlət tərəfindən qəbul olundu və dövlət səviyyəsinə çatdırıldı. “Tanrı” dərkində ilk dəfə olaraq istənilən Adilər Dərketmə sistemində daxil ola bilərdilər.

Üçüncüsü, Dərketmə sistemində Millət olma Şüuru öləməyə, İslam şüuru isə genişlənməyə başladı.

Dördüncüsü isə, “Dərketmə”də əksər hallarda hiss və ya ekstaz yolu qəbul olduğundan Adilər və Cahillər arasında “həzzalma”, sapmalar azalmağa başladı. Buna baxmayaraq, İslamın Dövlət səviyyəsində sonrakı inkişafı zamanı müxtəlif millətlər arasında və İslam dövlətlərinin daxilində çəkişmələr, müharibələr güclənir, ümumi İslam ideologiyası parçalanıb yenidən “həzzalmalar”a xidmət edirdi. Bu da onunla izah olunur ki, “Tanrı” dərki müxtəlif cür və müxtəlif vasitələrlə yayıldığından müxtəlifliklər imkan vermirdi ki, O, Dərkedilmə yolu ilə qəbul edilsin.

Millət olma şüuru, Azad Türk Təfəkkürü Ruhu özünü göstərirdi. Türk Təfəkkürünün Ruh Millət və Dövləti tamamlamağa çalışırdı. Ümumtürk Təfəkkürü Ruhunun geri qayıtmasına Osmanlı türkləri, Asiya türkləri, Azərbaycan türkləri (Səfəvilər) tərəfindən cəhd edilse də, hakimiyyət prinsipləri bu dövlətlər arasında qarşıdurmaya gətirib çıxarırdı.

Dövlətçiliyi inkişaf etmiş bu türk dövlətləri Türkün islam mərhələsində Dövləti islam ideologiyasından ayırmalarına baxmayaraq, Milləti İslam Ruhu altında birləşdirməyə çalışdılar. Qarşıdurmanın isə nə daxilədən, nə xaricdən ardı-arası kəsilmirdi. Belə olan şəraitdə qarşıdurmanı aradan götürməyə, Tanrı Dərkində Dövlətçilik prinsiplərlə deyil, tərqiət yolu ilə nail olmağa çalışan Sufilik özünün yeni Dərketmə şəbəkəsini yaradır.

Özünün bəzi prinsiplərini Türk Şamançılığından alan Sufilik Şamançılıq prinsiplərinin əsasını İslama gətirir.

İlk dəfə olaraq, Sufilik “Tanrı”nın Dərkedilməsinin yalnız Kamillik vasitəsilə mümkün olduğunu qeyd edir.

İlk dəfə olaraq, Sufiçilik birbaşa qeyd edir ki, Kamillik yolu ilə istənilən kəs təkamül yolunu keçərək "Tanrı"yla Ünsiyyət yarada bilər.

İlk dəfə olaraq, qeyd olunurdu ki, Ünsiyyət təkə Kamillər tərəfindən deyil, Adilər tərəfindən də yaradıla bilər.

Odur ki, Sufilik iki cərəyan üzrə inkişaf etməyə başlayır; intellektual və əməli (praqmatik) cərəyan.

İntellekt sufi artıq "Tanrı" ilə Kamillik yolunu tutur və Ünsiyyətdə olur.

Əməli sufi isə əsasən Adilərə aiddir və qəlbində "Tanrı" məhəbbəti, mənəvi təmizlənmə yolunu keçərək "Tanrı"yla Ünsiyyət yaradır. Lakin əməli Sufi bu fazada dayanmamalı, psixoloji ünsiyyətdən "ayılma" vasitəsilə Dərketmənin təkamül yoluna keçməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Tanrı" Dərki bu sistemdə müəyyən uğurlar qazanmağa başlasa da, Dövlətçilik prinsipləri ilə vəhdət təşkil etmədiyindən, yəni bu sistemin özü hakimiyyəti idarə edənlərin əlində Maddiyyatda hakim vasitəsi olduğundan sufilik Dövlətdə tam təkamül tapa bilmədi və beləliklə də "Tanrı" Dərki və Dövlətçilik ayrı-ayrı xətlərdə inkişafda olduğundan hər iki xətt zəifləməyə başladı.

Digər tərəfdən isə, Sufilik özündə şamançılıq ideyasını davam etdirməsinə baxmayaraq, İslam Ruhunu əsas tutduğundan Türk Milli Ruhunu tam formalaşdırma bilmirdi. Belə ki, Yer sakinləri özünü dini mənsubiyyətlərinə görə ayırdıqlarından "Millət" anlayışının komponentləri dini baxışlar içində əriyirdi, baxmayaraq ki, Türk Dövləti müstəqil inkişaf edirdi. Türk dövlətində isə Milli Türk Ruhunu olmadığından Milli Ruh gücsüzləşərək "Yabançı" ruha əsir düşdü, bununla da Türk Dövləti "Yabançı" ruhlara xidmət etdiyindən Türk Təfəkkürünün Ruhunu "Qapalı" düşərək Dərketməni yenidən topludan Şəxsiyyətə keçirdi.

Göründüyü kimi, Ümumkainat Təfəkkürü öncə Şəxsiyyət tərəfindən Dərək edilib Dövlətin yaranmasında müəyyən rol oynayaraq Milli Türk Təfəkkürü Ruhuna qədər yol keçsə də, Maddi nemətlərdən "həzzalma" onu yolundan sapdırdı və nəticədə Ümumtürk Təfəkkürü ayrı-ayrı şəxslərin Təfəkkür Ruhuna keçdi.

Lakin yadlaşma, kökü unutmaq, özgələşmə "Tanrı" Dərkinə müəyyən qədər ləngitsə də, yolundan sapdırma bilmədi.

Maddiyyat və ÖLÜM arasında çarpışan Türk Təfəkkürü hər ikisini üstələyib XX əsrdə yenidən inkişaf etmək hüququ qazandı. XX əsr Türkün intibah, XXI əsr isə Türkün özünü tam DƏRKETMƏ və BİRLƏŞMƏ dövrüdür.

SON SÖZ

Beləliklə, biz TÜRK TARİXİNİN fəlsəfəsində Ümumtürk Təfəkkürünün TƏKAMÜL YOLUNU göstərdik.

Biz bu yazıda bir neçə əsas problem məsələyə toxunduq. Bu problem məsələnin birinci tərəfi Ümumkainat Təfəkkürünün Özünün Dərkedilməsi, ikinci tərəfi isə Türk Təfəkkürünün özünün və Ümumkainat Təfəkkürünün Dərketməsidir.

Üçüncü problem məsələ isə Yer sakinlərinin düzümlü, sistemli Kainatın bir hissəsi olduğunu Dərketməsidir.

Ümumkainat Təfəkkürünün Şəxsiyyətdə başlanan bu təkamül yolu Milli Ruhdan keçərək Bəşəriyyətdə Dərketmə ilə tamamlanır. Lakin bəşəriyyət millətlərdən, xalqlardan, tayfalardan, sülalələrdən, şəxsiyyətlərdən cəm olduğundan biz "Tanrı" Dərkinə gedən yolu qruplaşdırma olacaqdır. Bu təsnifat əsasən triadadan ibarətdir. Millət-Bəşəriyyət-Ümumkainat Təfəkkürü.

Özünü dərək edə bilməyən ŞƏXSİYYƏT MİLLƏTİ dərək edə bilməz.

Milləti dərək edə bilməyən BƏŞƏRİYYƏTİ dərək edə bilməz.

Bəşəriyyəti dərək edə bilməyən "TANRI"nı dərək edə bilməz.

Biz hələlik Milli Ruhun Dərkedilməsi səviyyəsindəyik. Yazımızdakı məntiqi ardıcılıqdan da aydın olur ki, Millətin Dərək edilməsi üçün onun komponentləri gərəkdir. Onlardan biri Milli Ruh, digəri Dövlət Ruhunu, üçüncüsü Azadlıq Ruhudur.

Yalnız bu üç komponent vəhdət yaratdıqda Ümumtürk Təfəkkürü, sonra Yer sakinlərinin Təfəkkürü, daha sonra isə Ümumkainat Təfəkkürü Dərək edilə bilər.

Yer sakinləri tərəfindən Dərək edilən Təfəkkür Ruhunu yenidən özünə, Ümumkainat Təfəkkürünə qaydır.

Özünə qaydan Ümumkainat Təfəkkürü "Qapalı", yəni "Özünçülüyün" necə yarandığını, beləliklə də, özünün Bəlihməzliyinin və Bütövlüyünün hansı təkamül yolunu keçdiyini Dərək edir.

Özünü axtaran Türk Təfəkkürü isə, nəhayət "Özünə" qaydır. Budur, Türkün AZADLIĞI, budur Türkün ÖZÜNƏ DÖNMƏSİ, budur Türkün DÜNYANI DOLAŞIB ÇIXDIĞI YERƏ QAYITMASI!

15 sentyabr 1990 - 29 yanvar 1991

ELÇİBƏY FENOMENİ

Millət olmaq ŞÜURU, müstəqil dövlət qurmaq, onun inkişafı və hakimiyyətə can atmağı üç prinsip əsasında qurulur: ideya (ideal) davası, hakimiyyət ideyası, hakimiyyət davası.

İdeal məqsəd olur, hakimiyyət ideyası məqsəddə çatmağın vasitəsidir. Hakimiyyət davası məqsəddən əl çəkmək deməkdir.

Hər üç prinsipin həyata keçməsi üçün tarixi şərait özünün (dövrünün) ŞƏXSİYYƏTİNİ yetişdirir.

Şəxsiyyət ideala çatmaq üçün sistem yaradır, hakimiyyət davasında isə qrup yaradır, tayfaçılığa, qohumbazlığa xüsusi yer ayırır. Hakimiyyət ideyası dövləti qorumaq və onu inkişaf etdirmək üçün bir şərtdir. Hər prinsip özünə uyğun insan yetişdirir: kamil insan; adi insan; cahil və cılız insan.

Tarixin bütün mərhələlərində cəmiyyət ya sönməz ideala dayanır, ya şəxsiyyəti "ideal edib" ona söykənir. Birincidə dövlət monolit olur, ikincidə "şəxsiyyətdən" sonra hakimiyyət davası başlayır.

Dünyanın böyük sərkində və strateg kimi qəbul etdiyi İsgəndərin ölümündən sonra hakimiyyət davası imperiyanı parçaladı. İdeal ətrafında birləşməyənlər tezliklə parçalanmaya məruzdurlar.

Romalılar respublika ideyasına dayanırdılar.

Bu ideala çatanda Roma "əbədi şəhər"ə çevrildi.

Respublika idealına çatdıqdan sonra yeni ideal yaranmadığından "passionarlıq" cəmiyyətdə itdi.

Hakimiyyət davası Roma imperiyasını parçaladı, dağıtdı.

Hakimiyyət ideyası etnosun, dövlətin məhv olmasının qarşısını alır. Ancaq etnosu adilikdən xilas etmir.

Etnosu millətə çevirən İDEALDIR. İdeal milləti yaşadandır, onun demurqudur!

İnsanı adilikdən şəxsiyyətə İdeal yüksəldir. İdeal şəxsiyyəti ideallaş-

dırır. Şəxsiyyət idealın yaradıcısı hesab olunur. Bolşeviklər "bolşevizm" ideyasını yaratdılar. Hakimiyyət ideyasını hakimiyyət davasına çevirdiklərindən idcalları Lenin oldu. İdeal şəxsiyyətdə başlayıb, şəxsiyyətdə qurtarıldığından ideal - ifrata döndü. İdeal "qızdırma xəstəliyinə" düşdü, özünü, sistemini yandırdı.

İdeya davasını hakimiyyət davasına çevirəndə ideal ölür, şəxsiyyət idealsız qalır.

Hakimiyyət ideyasını hakimiyyət davası ilə birləşdirəndə öldə-ayaqda qalan, özgələrdən asılı olan bir dövlət yaranır.

İdeya davasını hakimiyyət davası ilə birləşdirəndə İdeala çatmaq yolları görünəcək. İdeal ŞƏXSİYYƏTDƏN başlayıb, cəmi TƏFƏKKÜR tərəfindən qəbul ediləcək.

Cəmiyyət pragmatizmlə idealı birləşdirməyəndə ya ideal məhv olacaq, ya da dövlət və ya ideal dərki həqiqətə çevrilməyəcək.

Həqiqət idealın dərki olunub gerçəkliyə tətbiq edilməsindədir.

Gerçəklik həqiqət deyil.

Elçibəy deyir: "Haqq gücdə deyil, güc haqdadır".

Haqq dərki olunmasa, həqiqət ola bilməz.

Gücün, hakimiyyətin davasının ətrafında yaranan dostluğun ömrü uzun olmaz, həqiqi dostluq olmaz.

İ.V.Stalin hakimiyyət davasında dostlarını güllələdi. A.Mütəllibov hakimiyyət davasında "dostlarını" ayaq altına atır. Belələri üçün haqq hakimiyyətdir. Düşmən dosta çevrilir, dost düşməndə.

Hakimiyyət davasından Cahillik, hakimiyyət ideyasından Adilik, ideya davasından Kamillik yaranır.

Kamillikdən sevgi yaranır, kamillikdən siyasət yaranır. Siyasətdən hakimiyyət ideyası yaranır. Siyasət sevgi ilə birləşsə, sevgi siyasətə keçər, siyasət sevgiyə. Cahillik, cılızlıq batar cəmiyyətdə.

ÜRFAN başlar, KAMİLLİK başlar, TƏFƏKKÜR intibahı başlar cəmiyyətdə. Təfəkkür intibahı Maddiyyətə çevrilər, ideallıq reallıq olar, sevgi gerçəkləşər. Cəmiyyətin "qözəl dövrü" başlar.

İdeal hakimiyyət ideyası ilə birləşmə "qızıl" dövr yaradar.

II

İdealı kənardan dağıtmaq mümkün deyil. İdealın aparıcısı hakimiyyət ideyasına ürfan ilə yanaşsa, dağılmaz.

Elçibəy İDEAL yaratdı. Elçibəy İDEALI yaşatdı, yenidən cəmiyyətdə yüksəltdi.

Elçibəy ideali ona Kamillik gətirdi.
Kamillik Elçibəyi yüksəltdi. Elçibəy KAMİLLİYƏ ÜRFANLA çatdı.
Elçibəy özündə Sevgi və Siyasəti birləşdirdi.

III

Xalq hərəkətinə yeni-yeni şəxsiyyətlər gəlir; yüksəlir, enir. Elçibəy yüksəlmiş, enmiş.

Kamilliyə yetişən nə yüksəlməz, nə enməz.

Kamilliyə yetişən yüksəklikdən yüksəkdə durur. 1988-ci il - Xalq Hərəkətinə Şəxsiyyət gətirdi. Elçibəyi sıxışdırma bilmədi.

1989-cu il Xalq Hərəkətinə Şəxsiyyət gətirdi. Elçibəyi sıxışdırma bilmədi.

1990-91-ci illər - yeni Şəxsiyyət gəldi Xalq Hərəkətinə. Elçibəyi sıxışdırma bilmədi.

Kamillik kəmiyyətdən yuxarıda durduğundan Elçibəy SEVGİSİ və SİYASƏTİ dəyişməz qaldı.

1988-89-cu illərdə cılızlaşdırmaq istədilər Elçibəyi, alınmadı. 1990-cu ildə Elçibəyə hərəkətin içərisindən zərbə endirmək istədilər (Ağstafada keçən AXC məclisi AXC-dəki siyasi xadimlərin yadından yox ki, hələ çıxmayıb - Y.O.). Bu da mümkün olmadı.

Kamil insan hakimiyyət davasından UCADA durur.

Elçibəy fenomenini açmaq üçün Kamilliyə yüksəlmək lazımdır. Elçibəy fenomenini açmaq üçün Elçibəy FENOMENİNİ dərk etmək gərəkdir.

Elçibəy fenomeninə CAHİLLİK, CİLİZLİQ yaddır.

IV

Siyasi və ideoloji opponentlər güclü olanda Elçibəy fenomeni özünü daha çox büruzə verir.

Nəinki siyasi və ideoloji opponentlər, hətta AXC-daxili siyasi qüvvələr Elçibəy fenomeninə mübarizə aparmağı bacarmırlar. Elçibəyi özlərindən yuxarıda tuturlar. Buna görə də Elçibəy tənqiddən kənardadır, ucadadır.

V

Türk milli psixologiyasında millət həmişə özünə Şəxsiyyət axtarıb. Şəxsiyyətə dayanıb, qəhrəmana söykənib millət. Fərqi yoxdur bu Şəxsiyyət türkdür, yoxsa qeyri-türk.

Cəmiyyət özünə sitayiş yeri axtarır, nüfuz yeri axtarır. İman yeri axtarır. İnam yeri axtarır.

Cəmiyyətin dövlət sistemi düzgün qurulmadıqda şəxsiyyət ideallaşır. KAMIL ŞƏXSİYYƏT odur ki, sistemin dəyişməsindən asılı olmayaraq, ifrata çevrilir, təhrif edilmir. İMAN və İNAM yeri olaraq qalır.

İttifaqda sistem dəyişən kimi Lenini aradan götürdülər. İfrata dönmüş siyasi sistemin atası tarixə qayıtdı.

Millət indi atasız qalıb. Millətə Ata lazımdır. Siyasi və ideoloji opponentlərə, AXC-daxili siyasi qüvvələrə MİLLƏT Atası lazımdır. Millət Atasız yaşaya bilmir.

Elçibəy bütün qüvvələrlə müxalifətdədir. Lakin Elçibəy Kamildir. Elçibəy İDEYA davası aparır, onun opponentləri isə hakimiyyət.

Opponentlərə də, millətə də İman və İnam yeri lazımdır. Elçibəy İman və İnam yeridir. Lakin Elçibəy özündə Sevgi ilə Siyasəti birləşdirəndən bütün siyasi qüvvələrin siyasətinə təsir edə biləcəyindən onlara Elçibəyin cismi yox, ruhu lazımdır, yəni onlara Elçibəyin "ölüsü" daha çox lazımdır, nəinki dirisi.

23 avqust 1991-ci il AXC qərarının dağıdılması AXC-yə qarşı deyil, Elçibəyə edilmiş QƏSD idi.

Hakimiyyət davasında Kamil insan lazım deyil. Kamil insan siyasi qüvvələrin qarşısında keçilməz səddir.

VII

Millətə Elçibəyin dirisi lazımdır. İdeala çatmaq üçün Elçibəy hakimiyyət davasını hakimiyyət ideyasına çevirməyi bacarır. Elçibəy hakimiyyət davasını millətin canından çıxara bilər. Cahilləri, cılızları cəmiyyətdən sıxışdırıb çıxara bilər. Elçibəy fenomeni buna qadırdır. Elçibəy fenomeni millətə Ata əvvəl MÜRŞİD kimi lazımdır. Millətə "Elçibəylər" fenomeni gərəkdir.

Bakı 1991

MİLLİ TƏZADLAR VƏ ELÇİBƏY

TÜRKÇÜLÜYÜMÜZ-AZƏRBAYCANLIĞIMIZ

Millətimiz TÜRK ola-ola, millətin adı sənədlərdə azərbaycanlı yazılır. Yeganə millətlik ki, adımızdan imtina edirik. Kökü türk, milləti azərbaycanlı olan Azərbaycan.

MİLLİ ƏYİLMƏZLİK

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, əks qütbləri özümüzə birləşdirməyi xoşlayırıq. Eyni zamanda həm qul, həm də quldarıq. Ölkəiçi qulluq, ölkə çöllü quldarlıq etmək istəyirik, heç bir qütbə əyilmirik.

MİLLİ PASSİONARLIQ

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, bir ağac qırıldı, Meydana doluşduq. Bir milyon insan qırıldı, AYAĞA durmuruz. Səsimiz içimizdə batıb. Görək təzədən bir AĞAC qırağ (qırılısın, qırılınlr?)

MİLLİ YARINMA

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, bütün millətlərə yarımaq istəyirik. Yarına-yarına gah fars olmuşuq, gah da rus. İndi də amerikalıya, ingilise və başqalarına yarımaq istəyirik. Amma heç kim Millətə yarımaq istəmir. Özünə yarımaq bu Millətə xas deyil.

MİLLİ GÜVƏNLİK

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, bütün dövlətlərə güvənə bilərik. Təkcə öz dövlətimizə güvənmirik. Dövlət bizə güvənir. Güvəndiyimiz yer rəhbərlərdir.

MİLLİ ƏRLİK

Evimizdə ərlək etməyi sevirik. Vətənə, dövlətə ƏRLİK etməyi xoşlamırıq. Bu, bizlik deyil.

MİLLİ İRADƏ

Məmurlar qarşısında iradə göstərib susarıq. Vətənə dara düşəndə iradə göstərib AYAĞA durmırıq. YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, iradəmiz siyasi və maliyyə havasından asılı olur.

MİLLİ DÖZÜM

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, hər şeyə dözüürük. Saxtakarlığa, riyakarlığa, məddahlığa dözüürük. Sanki belə olmalıyıq. Qanunsuzluğa dözüürük, qanunların işləməməsinə dözmürük. Qanun şah olanda dözmürük. Şah qanun olanda dözüürük.

MİLLİ QÜRUR

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, türkkən azərbaycanlı olduğumuzdan qürur duyuruq. Pul xərcləməkdən qürurlanıyıq. Xaricdə azərbaycanlı olmaqdan qürursuzlaşırıq. Vəzifə, maşın, pulun olması ilə qürur daşıyıyıq. Azərbaycan dövlətinə qürur duyuruq.

MİLLİ ŞƏRAFƏT

YEGANƏ MİLLƏTİK Kİ, özümüzün adımıza-sanımıza xələl gələndə özümüzə çıxırıq, məsələnin həllini axıra çatdırırıq. Millətin adına ləkə və xələl gələndə yaxamızı kənara çəkərik, "bizə nə var?" - deyərik. Millətin MÜCADİLƏSİNİ aparmaq bizlər üçün deyil. Bizlər eqonun mü-

cadiləsini aparmağı xoşlayırıq. “Mənəm”lik içimizdən gəlir.

Elçibəy bu təzadlardan YÜKSƏKDƏ durur, UCADA durur. Elçibəy fikri, Elçibəy düşüncəsi milli təzadlara yad idi. Elçibəy məfkurəsi MİLLƏTİN özü idi.

Elçibəy MİLLƏTİ əks qütblərə bölmürdü.

Elçibəy TÜRK idi, bir TÜRK KİŞİSİ kimi də dünyasını dəyişdi.

Elçibəy TÜRKÜYÜ ilə fəxr edirdi.

Elçibəy türklükdə qütbləşmədi, nə qul olmaq istədi, nə quldar. O, qulları da qəbul etmədi, quldarlığı da. Elçibəy həmişə döyüşürdü, mücadilə edirdi. O, həmişə passionar idi. Elo bunu da MİLLƏTƏ transfer etməyə çalışırdı.

Elçibəy heç kimə yarınmadı. Yarındığı bir ünvan var idisə, o da TÜRK MİLLƏTİ idi.

Elçibəy heç kimə güvənmək istəmirdi. Güvəndiyi bir ünvan var idisə - o da MİLLƏT və DÖVLƏT idi.

Elçibəy MİLLİ ƏRLİK istəyirdi. Dövlətə MİLLƏT ƏRLİK etməlidir.

Elçibəy torpaqlarımızın azad olunmasında iradə göstərməyi tələb edirdi.

Elçibəy dövlətindən, vətəndaşı olduğu Azərbaycandan qürur duyurdu.

Elçibəy şərəfsiz yaşamaqdan ŞƏRAFƏTLİ ÖLÜMÜ üstün tutardı.

Elçibəy bütün bu milli təzadlara dözəmmədi, getdi, çünki o, milli təzadlardan uca idi. Ucalıq isə ÖLÜMSÜZLÜKDÜR.

ÖLÜMSÜZLÜYÜN AĞ BAXT OLSUN, BƏY!

Bakı-2001

I DARANIN “BEHİSTUN YAZISI”

(VƏ YA I DARANIN BİSÜTUN QAYASI ÜZƏRİNDƏKİ YAZISI)

Yazı Behistun (və ya Bisütun) adlanan yerdə (Ekbatanın cənub-qərbində), əvvəllər İrana və İkiçaya gedən, indi isə Tehrandan Bağdada uzanan yolun yaxınlığındakı qaya üzərində həkk olunub.

Mətn üç dildə (qədim fars, clam və babil) yazılmış və b.e.ö. 521-520-ci illərə aid edilən 1-4 sütundan və yalnız qədim fars dilində yazılmış və çox-çox sonralar əlavə edilmiş 5-ci sütundan ibarətdir.

Yazıda bəhs olunan “kahin Qam-Atanm” çevrilişi və I Dara tərəfindən Qam-Atanm devrilməsi haqqında məlumatlar Herodotun elə bu hadisələr barəsindəki hekayəsini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir və tamamlayır.

I SÜTUN

1-3. Mən - Dara, özəmətli şah, İran şahı, ölkələr şahı, Viştaspın oğlu, Arşamın nəvəsi, əhəməni.

3-6. Şah Dara söyləyir: Mənim atam - Viştasp, Viştaspın atası - Arşam, Arşamın atası - Ariaramna, Ariaramnanın atası - Çişpiş, Çişpişin atası - Əhəmən.

6-8. Şah Dara söyləyir: Buna görə biz əhəmənilər adlanırıq və əsrlərdən bəri məşhuruq. Əsrlərdən bəri nəslimiz şah nəslinə olub.

8-11. Şah Dara söyləyir: Mənim nəslimdən 8 nəfər əvvəllər də şah olmuşlar. Mən doqquzuncuyam. Biz doqquz nəfər qədimdən şah olaraq qalırıq.

11-12. Şah Dara söyləyir: Hörmüzün mərhəmətilə mən - şaham. Mə-

nə şahlığı Hörmüz vermişdir.

12-17. Şah Dara söyləyir: Hörmüzün mərhəmətilə mənə çatmış ölkələr bunlardır və mən bu ölkələr üzərində şahlıq edirəm: Fars dövləti, Elam, Babilistan, Aşşur, Ərəbistan, Misir, dəniz yaxınlığındakı ölkələr, Sparda, Yauna, Midiya, Ermənistan, Kappadokiya, Parfiya, Zranka, Xarayva, Xarəzm, Baktriya, Soqidian, Qandara, Saqa, Sataqu, Xaraxvati, Maka - cəmi 23 ölkə.

17-20. Şah Dara söyləyir: Bu ölkələr mənə tabeçiliyimə keçmişlər. Hörmüzün mərhəmətilə onlar mənə tabe idilər və mənə bac-xorac verirdilər. Nə deyirdimsə, istər gecə olsun, istərsə də gündüz - yerinə yetirirdilər.

20-24. Şah Dara söyləyir: Bu ölkələrdə o kəs ki, mənə sadıq idi, onu mükafatlandırır, o kəs ki xainlik edirdi, ciddi cəzalandırırdım. Hörmüzün mərhəməti sayəsində bu ölkələr mənə qanunlarına riayət edirdilər. Mən necə deyirdimsə, o cür də edirdilər.

24-26. Şah Dara söyləyir: Bu şahlığı mənə Hörmüz vermişdi. Hörmüz bu ölkələri fəth etməkdə mənə kömək etdi. Mən Hörmüzün mərhəmətilə bu ölkələrə sahibəm.

26-35. Şah Dara söyləyir: Mən bunları şah olandan sonra etmişəm. Bizim nəslimizdən olan Kambizin oğlu Kir burada şah idi. Kambizin Bardiya adlı ana bir, ata bir qardaşı vardı. Sonra Kambiz Bardiyanı öldürdü. Kambiz Bardiyanı öldürəndə xalq bilmirdi ki, Bardiya öldürülüb. Sonra Kambiz Misirə getdi. Bundan sonra xalq üsyançı oldu və ölkədə də, İranda da, Midiyada da, digər ölkələrdə də yalan ayaq tutub yeridi.

35-43. Şah Dara söyləyir: Sonra Qam-Ata adlı bir kahin, Arakadriş dağı yaxınlığında, Pişiyavadda viyaxn ayının 14-cü günü (mart, 522-ci il) üsyan qaldırdı. O xalqı bu cür aldadırdı: "Mən Kambizin qardaşı, Kirin oğlu Bardiyayam". Sonra bütün xalq üsyançı oldu və Kambizdən ayrılıb ona (Qam-Ataya) qoşuldu, İran da, Midiya da, başqa ölkələr də onun (Qam-Atanın) tərəfinə keçdilər. O qarmapad ayının 9-cu günü (aprel, 522-ci il) şahlığı ələ keçirdi. Bundan sonra Kambiz öz əcəli ilə öldü.

43-48. Şah Dara söyləyir: Kahin Qam-Atanın Kambizin əlindən aldığı bu şahlıq ta qədim zamanlardan bizim nəsə məxsus idi. Kahin Qam-Ata farsı da, Midiyanı da, digər ölkələri də Kambizin əlindən almış (onları), özünün mülkiyyəti etmiş və şah olmuşdu.

48-61. Şah Dara söyləyir: Nə bizim nəslimizdən, nə midiyalılardan, nə də farslardan bir kəs yox idi ki, kahin Qam-Atadan şahlığı geri ala

bilsin. Xalq ondan çox qorxurdu və ələ fikirloşirdi ki, o, əvvəllər Bardiyanı tanıyan çoxlu adamları edam edər. O, insanları ona görə həbs və edam edəcəkdə ki, heç kəs bilməsin Kirin oğlu Bardiya deyil. Mən gölib çıxana qədər heç kəs kahin Qam-Atanın oleyhinə bir söz deməyə cürət etmədi. Sonra mən Hörmüzə dua etdim. Hörmüz mənə kömək etdi. Bağayadiş ayının 10-cu günü (522-ci il, sentyabr ayının sonu) mən bir neçə nəfərlə kahin Qam-Atanı və onun görkəmli məsləkdaşlarını-tərəfdarlarını Midiyada, Nisayya bölgəsindəki Sikayavatiş qalasında qətlə yetirdim və səltənətini əlindən aldım. Hörmüzün mərhəməti ilə şah oldum. Mənə şahlığı Hörmüz vermişdi.

61-71. Şah Dara söyləyir: Nəslimizin əlindən alınmış səltənəti, kahin Qam-Atanın dağıtdığı məbədləri bərpa etdim. Mən kahin Qam-Atanın ordu-xalqı məhrum etdiyi və ona məxsus olan otlaqları və mal-qarasını, təsərrüfatları ilə birlikdə qulları da qayıtdım. Mən xalqı öz yerinə qayıtdım. Farsı da, Midiyanı da, digər ölkələri də əvvəlki vəziyyətinə qayıtdım. Əldən getmiş hər şeyi yerinə qayıtdım. Bunu Hörmüzün mərhəmətilə etdim. Buna nail oldum ki, öz evimizi də əvvəlki yerinə qayıtdım. Hörmüzün mərhəmətlə ona nail oldum ki, kahin Qam-Ata bizim evi əlinə keçirməsin.

71-72. Şah Dara söyləyir: Şah olduğdan sonra mənə etdiklərim bunlardır.

72-81. Şah Dara söyləyir: Mən kahin Qam-Atanı öldürdükdən sonra Elamda Unadarmın oğlu Assin adlı bir nəfər üsyan qaldırdı.

O, xalqa belə deyirdi: "Mən Elam şahıyam". Sonra elamlılar asi oldular və Assinin tərəfinə keçdilər. O, Elamda şah oldu. Babilistanda Aynayın oğlu - Nidintu - Bel adlı bir babilistanlı üsyan etdi. O, xalqı belə aldadırdı: "Mən Nabonidin oğlu Navuxodonosoram". Sonra bütün Babilistan xalqı Nidintu - Belin tərəfinə keçdi. Babilistan üsyançı oldu və Nidintu-Bel Babilistandakı şahlığı ələ keçirdi.

81-83. Şah Dara söyləyir: Sonra mən Elama (əmr?) göndərdim. Assin mənim yanıma əli-qolu bağlı gətirilmişdi, mən də onu öldürdüm.

83-90. Şah Dara söyləyir: Sonra mən Babilistana, özünü Navuxodonosor adlandıran Nidintu - Belin üzərinə getdim. Nidintu - Belin qoşunu Dəcləni tutmuş və orada yerləşmişdi. Orada gəmilər də vardı. (?) Bundan sonra mən qoşunun bəzilərini dəvələrə otuzdurdum, bəziləri üçün isə at tapdım. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün köməkliliyi ilə biz Dəcləni keçdik. Orada mən Nidintu - Belin qoşununu darmadağın et-

dim. Biz assiyadiya ayının (dekabr, 522-ci il) 26-cı günü döyüşdük.

90-96. Sah Dara söyləyir: Sonra mən Babilistana yollandım. Babilistana çatmamış özünü Navuxodonosor adlandırın Nidintu - Bel mənimlə döyüşmək üçün Fərat çayı yaxınlığında yerləşən Zazan şəhərinə gəldi. Sonra biz döyüşdük. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəməti ilə mən Nidintu - Belin qoşununun bir hissəsini darmadağın etdim. Qoşunun qalan hissəsi suya atılmış və qər q olmuşdu. Bu anamak ayının (dekabr, 522-ci il) 2-ci günü baş verdi.

II SÜTUN

1-5. Sah Dara söyləyir: Bundan sonra Nidintu - Bel bir neçə atlı ilə qaçmış və Babilistana getmişdi. Sonra mən Babilistana gəldim. Hörmüzün mərhəmətilə mən Babilistanı və Nidintu - Beli ələ keçirdim.

5-8. Sah Dara söyləyir: Mən Babilədə olduğum zaman bu ölkələr mənə qarşı üsyana qalxdılar: Fars, Elam, Midiya, Aşşur, Misir, Parfiya, Marqu, Sataqu və Saqa.

8-11. Sah Dara söyləyir: Farsdakı Kuqanak şəhərindən olan Çiçixrşin oğlu Martiya adlı bir nəfər Elamda üsyan etmişdi. O xalqa deyirdi: "Mən - İmanışəm, Elamın şahıyam".

11-13. Sah Dara söyləyir: O zaman mən Elamın yaxınlığında idim. Elamlılar məndən qorxdular, öz başçıları Martiyamı həbs etdilər və öldürdülər.

13-17. Sah Dara söyləyir: Fravartış adlı bir midiyalı Midiyada üsyan qaldırmışdı. O xalqa belə deyirdi: "Mən Kiaksarın nəslindən olan Xşatritəm". Sonra təsərrüfatımda olan Midiya xalqı mənə qarşı üsyan qaldırdı və Fravartışin tərəfinə keçdi. O, Midiyada şah oldu.

18-29. Sah Dara söyləyir: Mənim yanımda olan fars və Midiya qoşunlarının sayı az idi. Sonra qoşun göndərdim. Qulumu, Vidarna adlı farsı başçı təyin etdim və onlara dedim: "Gedin, özlərini mənimki hesab etməyən midiyalı qoşunları dağıdın". Bundan sonra Vidarna qoşunla hərəkətə keçdi. O, Midiyanın Maruş şəhəri yaxınlığında midiyalılarla döyüşdü. Midiyalıların başçısı sayılan kəs bu vaxt orada deyildi. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı ordunu darmadağın etdi. Onlar anamak ayının 27-ci günü (yanvar, 521-ci il) döyüşdülər. Bundan sonra qoşunum mən Midiyaya gələnədək mən

Midiyada, Kampana bölgəsində gözləyirdi.

29-37. Sah Dara söyləyir: Dadarşış adlı erməni qulumu Ermənistanə göndərdim və belə dedim: "Get, özlərini mənimki saymayan üsyançı ordunu məhv et". Bundan sonra Dadarşış getdi. O, Ermənistanə gələndə üsyançılar toplaşdılar və Dadarşışin üzərinə getdilər ki, onunla döyüşsünlər. Onlar Ermənistanın Zuzaxiya ərazisində döyüşdülər. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə qoşunum üsyançı qoşunu məhv etdi. Bu turavaxar ayının 8-ci günü (may, 521-ci il) baş verdi.

37-42. Sah Dara söyləyir: Üsyançılar ikinci dəfə toplaşdılar və Dadarşışin üzərinə getdilər ki, onunla vuruşsunlar. Onlar Ermənistanda Pəlləng qalası yaxınlığında döyüşdülər. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim ordum üsyançı ordunu məhv etdi. Onlar turavaxar ayının 18-ci günü (may, 521-ci il) vuruşdular.

42-49. Sah Dara söyləyir: Üsyançılar üçüncü dəfə toplaşdılar və Dadarşışin üzərinə getdilər ki, vuruşsunlar. Ermənistanda Uyama qalasının yaxınlığında vuruşdular. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı qoşunu məhv etdi. Onlar tayqraçış ayının 9-cu günü (iyun, 521-ci il) döyüşdülər. Bundan sonra Midiyaya gələnədək Dadarşış mən Ermənistanda gözləyirdi.

49-57. Sah Dara söyləyir: Sonra mən Vaumis adlı fars qulumu Ermənistanə yolladım və belə dedim: "Get, özünü mənimki hesab etməyən üsyançı qoşunu dağıt". Vaumis yola düşdü. O, Ermənistanə çatanda üsyançılar toplaşdı Vaumislə döyüşmək üçün onun üzərinə getdilər və Aşşurun İzala bölgəsində döyüşdülər. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı qoşunu darmadağın etdi. Onlar anamax ayının 15-ci günü (dekabr, 522-ci il) döyüşdülər.

57-63. Sah Dara söyləyir: Üsyançılar ikinci dəfə toplaşdılar və Vaumis üzərinə hücumə keçdilər ki, onunla vuruşsunlar. Onlar Ermənistanda, Autiara bölgəsində vuruşdular. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı qoşunu məhv etdi. Onlar turavaxar ayı qurtarana qədər (iyun, 521-ci il) döyüşdülər. Bundan sonra Midiyaya gələnədək Vaumis mən Ermənistanda gözləyirdi.

64-70. Sah Dara söyləyir: Sonra mən Babilistandan Midiyaya gəldim. Özünü Midiya şahı adlandırın Fravartış mənimlə vuruşmaq üçün öz qoşunu ilə Midiyadakı Kunduruş şəhərinə gəldi. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mən Fravartışin qoşununu darmada-

ğın etdim. Biz adukanış ayının 25-ci günü (payız, 521-ci il) döyüşdük.

70-78. Şah Dara söyləyir: Sonra Fravartış az sayda atlı ilə birlikdə Midiyanın Raqa bölgəsinə qaçdı. Bundan sonra mən onun dalınca qoşun göndərdim. Fravartış tutulub yanıma gətirildi. Mən onun burnunu, qulaqlarını və dilini kəsdim, bir gözünü çıxardım. Onu əl-qolu bağlı vəziyyətdə darvazamın yanında saxlayırdılar, bütün xalq onu görürdü. Sonra Ekbatanda onu payaya keçirdim. Onun ən görkəmli tərəfdarlarınınsa Ekbatanda, qalada dərisini soydum.

78-91. Şah Dara söyləyir: Saqartiyalı Çissataxma adlı bir nəfər mənə asi olmuşdu. O, xalqa belə deyirdi: "Mən Kiaksar nəslindən olan Asaqartanın şahıyam". Bundan sonra mən ora fars və Midiya qoşunu göndərdim. Təhmospad adlı qulumu onların başçısı etdim və belə dedim: "Gedin və özlərini mənimki saymayan üsyançı qoşunu məhv edin". Sonra Təhməspad qoşunla yola düşdü və Çissataxma ilə döyüşdü. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı qoşunu məhv etdi, Çissataxmanı ölə keçirdi və yanıma gətirdi. Mən onun burnunu və qulaqlarını kəsdim, bir gözünü çıxardım. Onu əl-qolu bağlı vəziyyətdə darvazamın önündə saxlayırdılar və bütün xalq onu görürdü. Sonra mən onu Arbeldə payaya keçirdim.

91-92. Şah Dara söyləyir: Mənim Midiyada etdiklərim bunlardır.

92-98. Parfiya və Varkan mənə qarşı üsyan qaldırdılar və Fravartışın tərəfinə keçdilər. Atam Viştasp Parfiyada idi. Xalq onu tərək etdi və üsyançı oldu. Sonra Viştasp ona sadıq olan qoşunla Parfiyada Vişnauzatis şəhəri yaxınlığında parfiyalılarla döyüşdü. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə Viştasp üsyançı qoşunu darmadağın etdi. Onlar viyaxn ayının 22-ci günü (fevral, 521-ci il) döyüşdülər.

III SÜTUN

1-9. Şah Dara söyləyir: Sonra mən Raqadan Viştaspın yanına fars qoşunu göndərdim. Bu ordu Viştaspın yanına çatanda Viştasp ona qoşuldu və Parfiyadakı Patiqraban şəhəri yaxınlığında üsyançılarla döyüşə girişdi. Hörmüz mənə köməklik etdi. Hörmüzün mərhəmətilə Viştasp üsyançı qoşunu darmadağın etdi. Onlar qarmapad ayının 5-ci günü (aprel, 521-ci il) vuruşdular.

9-10. Şah Dara söyləyir: Sonra ölkə mənim oldu. Mənim Parfiyada

etdiklərim bunlardır.

10-19. Şah Dara söyləyir: Marqu ölkəsi mənə asi oldu. Frada adlı bir nəfəri, marquanlımı özlərinin başçısı etdilər. Bundan sonra Baktriyanın satrapını, Dadarşış adlı köləmi göndərdim və belə dedim: "Get, özünü mənimki hesab etməyən qoşunu məhv et". Sonra Dadarşış qoşunla irəlilədi və marquanlılarla vuruşdu. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə üsyançılar darmadağın edildi. Onlar assiyadiya ayının 23-cü günü (dekabr, 521-ci il) vuruşdular.

19-21. Şah Dara söyləyir: Sonra ölkə mənim oldu. Mənim Baktriya-da etdiklərim bunlardır.

21-28. Şah Dara söyləyir: İranda, Yautiya bölgəsindəki Tarava şəhərində Vaxyazdat adlı bir nəfər yaşayırdı. O, İranda ikinci üsyanı qaldırdı və xalqa belə dedi: "Mən - Kirin oğlu Bardiyayam". Sonra Yaddan gəlmiş və öz təsərrüfatı ilə məşğul olan farslar üsyançı oldular və Vaxyazdatın tərəfinə keçdilər. Vaxyazdat farsların şahı oldu.

28-40. Şah Dara söyləyir: Sonra mən yanımda olan İran və Midiya qoşununu göndərdim. Qulumu, Artavardiya adlı iranlımı onların başçısı etdim. İran ordusunun qalan hissəsi mənimlə birlikdə Midiyaya yollandı. Bundan sonra Artavardiya qoşunla birlikdə İrana gəldi və özünü Bardiya adlandıran Vaxyazdat Artavardiya ilə döyüşmək üçün qoşunla İrandaqı Rah şəhərinə yollandı. Sonra onlar döyüşdülər. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə qoşunum Vaxyazdatın qoşununu darmadağın etdi. Onlar turavaxar ayının 12-ci günü (may, 522-ci il) döyüşdülər.

40-49. Şah Dara söyləyir: Sonra Vaxyazdat bir neçə atlı ilə qaçdı və Pişiyauvadaya gəldi. Oradan qoşun götürdü və yenidən Artavardiya ilə vuruşmaq üçün yola düşdü. Onlar Parqa dağı yaxınlığında qarşılaşdılar. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum Vaxyazdatın qoşununu məhv etdi. O (Artavardiya) Vaxyazdatı və onun görkəmli tərəfdarlarını ələ keçirdi.

49-52. Şah Dara söyləyir: Sonra mən Vaxyazdatı və onun görkəmli tərəfdarları olmuş adamları İranda, Uvadayçay şəhərində payaya keçirdim.

52-53. Şah Dara söyləyir: Mənim İranda etdiklərim budur.

54-64. Şah Dara söyləyir: Özünü Bardiya adlandıran Vaxyazdat Xaraxvatiyaya mənim qulum, Vivan adlı farsa, Xaraxvatinin satrapına qarşı qoşun göndərdi. Bir nəfəri onların başçısı etdi və onlara belə dedi:

“Gedin, özünü Daranın qoşunu hesab edən qoşunu məhv edin”. Bundan sonra Vaxyazdatın göndərdiyi qoşun Vivanla döyüşmək üçün hərəkətə keçdi. Onlar Kapişakanış qalası yaxınlığında vuruşdular. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə mənim qoşunum üsyançı qoşunu məhv etdi. Onlar anamın ayının 13-cü günü (yanvar, 520-ci il) vuruşdular.

64-69. Şah Dara söyləyir: Üsyançılar yenidən toplaşdılar və Vivanla döyüşə getdilər. Onlar Qandutava bölgəsində qarşılaşdılar. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə qoşun üsyançı qoşunu darmadağın etdi. Onlar viyaxın ayının 7-ci günü (mart, 520-ci il) vuruşdular.

69-75. Şah Dara söyləyir: Vivana qarşı Vaxyazdat tərəfindən göndərilmiş qoşunun başçısı bir neçə atlı ilə qaçıb Xaraxvatidəki Arşad qalasına gəldi. Sonra Vivan qoşunla birlikdə onun izi ilə gətdi, onu, onun tanınmış məsləkdaşlarını tutub (onları) cəzalandırdı.

75-76. Şah Dara söyləyir: Bundan sonra ölkə mənim oldu. Mənim Xaraxvatidə etdiyim budur.

76-83. Şah Dara söyləyir: Mən İranda və Midiyada olanda babilistənlilər mənə qarşı ikinci dəfə üsyan etdilər. Babilistanda Xalditin oğlu Arax adlı erməni üsyan etdi. Dubala bölgəsində o, xalqı belə aldadırdı: “Mən Nabonidanın oğlu Navuxodonosoram”. Onda Babilistan xalqı mənə qarşı üsyan qaldırdı və Araxın tərəfinə keçdi. O, Babilistanı fəth etdi və Babilistanın şahı oldu.

83-92. Şah Dara söyləyir: Mən Babilistana qoşun göndərdim. Öz qulumu - Vindafarn adlı farsı qoşunun başçısı etdim və belə dedim: “Gedin, özünü mənimki hesab etməyən Babil qoşununu məhv edin”. Sonra Vindafarn qoşunla birgə Babilə yollandı. Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün mərhəmətilə Vindafarn babilliləri məhv etdi və onları əl-qolu bağlı vəziyyətdə götürdi. Varkazan ayının 22-ci günü (noyabr, 521) o, özünü Navuxodonosor adlandıran Araxı və onun görkəmli məsləkdaşlarını tutdurdu. Mən Babilə Araxı və onun görkəmli məsləkdaşları olmuş adamları payaya keçirdim.

IV SÜTUN

1-2. Şah Dara söyləyir: Mənim Babilə etdiyim bunlardır.

2-31. Şah Dara söyləyir: Mən şah olandan sonra bir il ərzində etdiyim bunlardır. Mən on doqquz dəfə vuruşdum. Hörmüzün mərhəmətilə üsyançıları məhv etdim və doqquz şahı əsir götürdüm. Onlardan birisi kahin Qam-Ata idi. O, yalan danışdı, belə deyirdi: “Mən Kirin oğlu Bardiyayam”. O, İranı üsyançı etdi. Digəri - Assin, elanlı; o da yalan danışdı, belə deyirdi: “Mən Elamın şahıyam”. O, Elamı üsyançı etdi. Başqası - Nidintu - Bel, babilistənlilər; o, yalan danışdı, belə deyirdi: “Mən Nabonidin oğlu Navuxodonosoram”. O, Babil üsyançı etdi. Biri - Martiya fars idi, o da yalan danışdı, belə deyirdi: “Mən Kiaksar nəslindən olan Xşatritəm”. O, Midiyanı ayağa qaldırdı. Biri - Cissataxma, saqartiyalı, o, yalan söyləyirdi, belə deyirdi: “Mən Kiaksarın nəslindən olan Asaqartanın şahıyam”. O, Asaqartanı üsyançı etdi. Biri - Frada marqanlı, o, yalan söyləyirdi, belə deyirdi: “Mən Marqunun şahıyam”. O, Marqunu üsyançı etdi. Biri - Vaxyazdat, fars idi, yalan söyləyirdi, belə deyirdi: “Mən Kirin oğlu Bardiyayam”. O, İranı üsyançı etdi. Biri - Arax, erməni, yalan danışdı, belə deyirdi: “Mən Nabonidin oğlu Navuxodonosoram”. O, Babil üsyançı etdi.

31-32. Şah Dara söyləyir: O döyüşlərdə mən bu doqquz şahı əsir götürdüm.

33-36. Şah Dara söyləyir: Bu ölkələri yalan üsyançı etdi. Onlar (üsyançılar) xalqı aldadırdılar. Sonra Hörmüz onları mənim əlimə verdi. Onlarla istədiyim kimi rəftar etdim.

36-40. Şah Dara söyləyir: Sən, o kəs ki sonralar şah olacaqsan, yalandan özünü qoru. Əgər istəsən ki, ölkən toxunulmaz olsun, onda yalan danışan kəsi qoddarcasına cəzalandır.

40-43. Şah Dara söyləyir: Mən bir ilin ərzində nə etdimə, Hörmüzün mərhəmətilə etdim. Sən, o kəs ki sonralar bu yazını oxuyas olacaqsan, etdiklərimə inan, onu yalan sanma.

43-45. Şah Dara söyləyir: Mən Hörmüzə müraciət edirəm: O şeyi ki mən bir ilin ərzində etdim, bu həqiqətdir, yalan deyil.

45-50. Şah Dara söyləyir: Hörmüzün mərhəməti ilə mən elə şeylər də etmişəm ki, bu yazıda qeyd olunmayıb. Ona görə yazılmayıb ki, bunu sonralar oxuyan kəsə elə təəssürat yaranmasın ki, mənim tərəfindən həddindən artıq iş görülüb və o, inanmayıb bunları yalan hesab etsin.

50-52. Şah Dara söyləyir: Əvvəllər şah olanlar mənim bir il ərzində etdiklərimi bütün ömürləri boyu etməyiblər.

52-56. Şah Dara söyləyir: Mənim etdiklərimə inan və bunu xalqdan gizlətmə. Əgər bu manifesti gizlətməsən, xalqa danışsan, qoy Hörmüz sənin dostun olsun, qoy sənin nəslin çoxşaxəli, qollu-budaqlı, sənso uzunömürlü olasan.

57-59. Şah Dara söyləyir: Əgər bu manifesti gizli saxlasan, xalqa danışmasan, qoy Hörmüz cəzanı versin və sənin nəslin kəsilsin!

59-61. Şah Dara söyləyir: Hörmüzün mərhəmətilə mən etdiklərimi bir ilin ərzində etdim. Mənə Hörmüz və digər allahlar kömək etdilər.

61-67. Şah Dara söyləyir: Hörmüz və mövcud olan digər allahlar mənə ona görə kömək etdilər ki, nə mən, nə də monim nəslim qəsbkar, yalançı və zalım deyildi. Mən ədalətli hərəkət edirdim. Mən nə zəifə, nə də zalıma pislik etmirdim. Mənim səltənətimə yaxşılıq etməyə cəhd göstərənə mükafatlandırır, pislik edənə isə ciddi cəzalandırırdım.

69-72. Şah Dara söyləyir: Ey mənim yazdığım bu yazını oxuyacaq və bu abidə təsvirlərini sonralar görəcək kəs, onları dağıtma, əksinə, gücün çatdığı qədər qoru.

72-76. Şah Dara söyləyir: Əgər sən bu yazını oxusan və bu heykəltəraşlıq təsvirlərini görsən və onları dağıtmasan, əksinə, gücün çatan qədər onları qorusan, qoy Hörmüz sənin dostun olsun. Sənin nəslin qollu-budaqlı, özün də uzunömürlü olasan, qoy Hörmüz sənini kimi yaxşılıq edən kəslərin aqibətini xeyirli etsin.

76-80. Şah Dara söyləyir: Əgər sən bu yazını oxusan, bu heykəltəraşlıq təsvirlərini görsən və onları məhv etsən, onları gücün çatan qədər qorumasın, qoy Hörmüz sənə cəzalandırsın, sənini nəslini məhv etsin, sənə lənətləsin və sənini etdiyini məhv etsin!

80-86. Şah Dara söyləyir: Özünü Bardiya adlandırmış kahin Qam-Atanı öldürən zaman yanımda olmuş kişilər bunlardır. Bu kişilər mənini tərəfdaşlarım kimi hərəkət edirdilər. Viyasparın oğlu İntafren (Vindafarn), fars; Tuxrın oğlu Utana (Otana), fars; Mardunninin (Mardoniya) oğlu Qaubruva (Qobri), fars; Baqabirnin oğlu Vidarna (Qidarn) fars; Dativaxiyanın oğlu Baqabuxş, fars; Vaxaukinin oğlu Ardumanış, fars.

86-88. Şah Dara söyləyir: Ey sonralar şah olacaq kəs! Bu kişilərin nəslini yaxşı qoru.

88-92. Şah Dara söyləyir: Hörmüzün mərhəmətilə mən bu yazını həkk etdim. Ari dilindən savayı bu yazı gil lövhələrdə və dəridə yazıl-

mışdı. Bundan əlavə mən öz heykəlimi hazırlatdım, şəcərəmi tərtib etdim. Yazılıb və mənə oxunmuş bu yazını bütün ölkələrə göndərdim. Xalq onun öyrənilməsi üzərində işləyirdi.

V SÜTUN

1-14. Şah Dara söyləyir: Şah olandan sonra ikinci və üçüncü ildə mənini etdiklərim bunlardır. Elam adlı ölkə üsyan etdi. Onlar elamı Atamaita adlı birisini özlərinə başçı elan etdilər. Sonra qoşun göndərdim. Qulumu, Qaubruva adlı farsı onların başçısı təyin etdim. Qaubruva qoşunla Elama doğru hərəkət etdi. O, elamlılarla döyüşdü, onları darmadağın etdi və onların başçısını tutub, mənini yanıma gətirdi, onu öldürdüm. Bundan sonra ölkə mənini oldu.

14-17. Şah Dara söyləyir: Elamlılar qəsbkar idilər və Hörmüzə səcdə etmirdilər. Mən Hörmüzə səcdə edirdim. Hörmüzün mərhəmətilə onlarla istədiyim kimi rəftar etdim.

18-20. Şah Dara söyləyir: Qoy Hörmüzə səcdə edən kəsə həyatda da, öləndən sonra da səadət bəxş olunsun.

20-30. Şah Dara söyləyir: Sonra mən qoşunla Saqa doğru hərəkət etdim. Sonra şişpapaq qoyan saqlar döyüşmək üçün hərəkətə gəldilər. Su sərhədinə çatanda mən qoşunla suyun o biri tərəfinə gətdim. Sonra mən saqların bir hissəsini tamamilə məhv etdim, digər hissəsini isə əsir götürdüm <...>. Onların Skunx adlı başçıları əsir götürdülər və yanıma gətirdilər. Mən başqasını onların başçısı təyin etdim, çünki istəyim belə idi. Sonra ölkə mənini oldu.

30-33. Şah Dara söyləyir: Saqlar qəsbkar idilər və Hörmüzə hörmət etmirdilər. Mən Hörmüzə hörmət edirdim. Hörmüzün mərhəmətilə mən onlarla öz istəyimə uyğun rəftar etdim.

33-36. Şah Dara söyləyir: Hörmüzə çtiram bəsləyən kəsə həyatda da, ölümündən sonra da səadət nəsib olsun.

İRANIN DAXİLİNDƏ ƏHƏMƏNİLƏRİN DİNİ SİYASƏTİ

Kserksin "Div əleyhinə" yazısı - b.e.ə. 486-480 tarixi göstərilmiş yazı daş lövhələr üzərində yaxşı qalmışdır. Bu günədək 3 cüni nüsxə tapılmışdır (ikisi Persepolada, biri isə Pasarqadda). Mətn qədim fars, elam və babil dillərində yazılmışdır. Qədim fars dilindən V.İ. Abayev tərcümə etmişdir.

...Bu torpağı, bu səmanı, insanı yaratmış, Kserksi şah etmiş insan üçün firavanlıq yaratmış, çoxlarının üzərində vahid hakim etmiş özəmətli allah Hörmüz.

...Mən Kserks, özəmətli şah, şahların şahı, çoxtayfalı ölkələrin şahı, uzaqlara gedib çıxan (yayılmış) bu özəmətli torpağın şahı, şah Daranın oğlu, ari, ari tayfasından olan Kserksəm. Şah Kserks söyləyir: Hörmüzün hökmü ilə İrandan əlavə, budur o ölkələr ki, onlar üzərində şahlıq edirdim, mənə bac gətirirdilər, onlara nə ömr edirdimsə, yerinə yetirirdilər; mənim qanunlarıma riayət edirdilər: Midiya, Elam, Xaraxvati, Ermənistan, Zranka, Parfiya, Xarayva, Baktriya, Soqdiyan, Xarozm, Babil, Aşşur, Sataqu, Sparda, Misir, dənizdə məskunlaşmış ionlular (yəni yunanlar) və dənizin o tayında məskunlaşmış (ionlular); Xaumavarq saqları, şişpapaq saqlar, Skudra, Akaufaq əhalisi, Putiya, Karka, Kuşiya. Şah Kserks söyləyir: Mən şah olanda bu ölkələr arasında ələsi vardı ki, orada üsyan idi. Sonra Hörmüz mənə kömək etdi. Hörmüzün köməyi ilə mən o ölkəni məhv etdim və yerində oturdum. Bu ölkələr arasında ölkələr vardı ki, orada əvvəllər divlərə ehtiram bəsləyirdilər, səcdə edirdilər. Sonra Hörmüzün hökmü ilə mən divlərin yuvasını darmadağın etdim və elan etdim: "Divlərə sitayiş etmə". Əvvəllər divlərə sitayiş edilən yerlərdə Hörmüzə və səmavi Artaya səcdə və sitayiş etdim. Pis təsir edən nə vardısı, dəyişdim, elə etdim ki, xoş olsun. Bunların hamısını Hörmüzün mərhəmətilə etdim. İşimi görüb qurtaranadək Hörmüz mənə kömək etdi. Ey o kəs ki, vaxt gələcək, fikirləşəcəksən: "Həyatda mənim xoşbəxt olmağım və o dünyada Artaya yetməyim üçün" Hörmüzün təyin etdiyi qanuna riayət et, Hörmüzə və səmavi Artaya sitayiş et. O insan ki Hörmüzün qoyduğu qanuna riayət edir, Hörmüzə də, səmavi Artaya da hörmət edir, o həyatda da xoşbəxt olacaq, öləndən sonra da Artanın yanına yetişəcək. Şah Kserks söyləyir: Qoy Hörmüz məni də, mənim evimi də, bu ölkəni də hər cür pisliklərdən hifz etsin. Hörmüzdən bunu xahiş edirəm. Bunu Hörmüz məndən əsirgəməyəcək.

ZƏRDÜŞTLÜYÜN ƏHƏMƏNİLƏRİN DÖVLƏT DİNİNƏ ÇEVRİLMƏSİ

"DİV ƏLEYHİNƏ" yazı əhəməni şahlarının etiqadının imperiyanın dövlət dininə çevrilməsi və Midiya dövlətinin mazdayaznizminə edilən dəyişikliklərin ilk addımlarının atılmasını sübut edən sənəd ola bilər.

Güman olunur ki, I Atakserks zamanında ikinci addım atılmışdır - bu zaman tətbiq olunmuş dini təqvim - zərdüştlük dövründən əvvəlki allahların, ilk növbədə Mitra və Anaxitanın xüsusi yer tutduğu "Gənc Avesta" adlanan mərhələnin mövcudluğunu sübut edir. Mərasimə, bəzən "Qatlarla" və midiyalıların mazdayaznizmi ilə uzlaşmayan və ya ola bilsin ki, yalnız zərdüştlilərin "Qat" rühündəki, misal üçün, xaoma deyilən müqəddəs içki ilə əlaqədar inamları ilə bir yerdə sığışmayan allahlara sitayiş və adotlər daxil edilir. İranlıların qəbilə (tayfa) allahları Hörmüzdən aşağı qoyulmuş, kahinlər isə əhəmənilərin saray maqları olmuşlar, lakin yalnız bu cür sinkretizasiya əhəmənilərin dininin gələcək uğurunu təmin edə bilərdi.

Bununla yanaşı əhəməni yazılarının heç birində Zərdüşt peyğəmbərin adının çəkilməməsinin səbəbi sirt olaraq qalır. Bundan əlavə yazılara əsasən əhəməni şahlarının Hörmüzə olan münasibətləri sırf şəxsidir. Kserks isə guya ki, özü "Qatlar"da Zərdüştün özünün iddia etdiyi "Saşşyant" - Xilaskar rolunda çıxış edir.

İdeyaca üst-üstə düşsən, bəzi hallarda Kserksin "DİV ƏLEYHİNƏ" yazısı ilə təqribən eyniyyət təşkil edən 12 "Yasna" <...> kontekstlərini misal göstərmək kifayətdir.

İdeya oxşarlığı ilə yanaşı fərq də görünməkdədir. Əhəmənilərdə nəinki peyğəmbərin adı çəkilmir, üstəlik Hörmüzün təsdiq etdiyi İran şahlarının həbri şücaəti, onların silahlarının gücünün əhəməni yazılarında ki tərif "Yasna"-nın təslimolma andının tamam ziddidir.

Digər tərəfdən, "Avesta"-da, o cümlədən də onun "Videvdət" kimi çox-çox sonrakı hissələrində "əhəməni fonu da, əhəməni texniki terminologiyası da, əhəməni leksikası da tamamilə yox dərəcəsinə düşür. "Avesta"-nın fonu - yalnız şərq İrandır, "Avesta"-nın şahları - haradasa İranın şərqində hökmranlıq etmiş yalnız yarımfik Koyyanilər sülaləsinin - şahlarıdır. Koyyanilərdən sonuncusu - Kavi Viştasp - Zərdüştün himayəçisi olub. Güman olunur ki, əhəmənilər dövründə onların dövlətində iki din birgə mövcud idi - Qərbdə mazdeizm deyilən dində Midiya-

nın mazdayaznizmi ilə kahinlərin dini İran xalqının dini ilə oxşarlıq təşkil edirdi, amma Əhəməni sülaləsinin şahlarının etiqađı mazdayaznizmə bənzər deyildi (“dayena mazda - yasna”; yeri gəlmişkən, dinin bu cür adlandırılması əhəməni yazılarında zikr olunmur, Şərqdə isə “Avesta”dan bizə yaxşı məlum olan mazdeizmin digər variantı da mövcud idi). Əhəmənilərin sarayında tədrisən, belə desək, “Qərb zərdüştlüyü” yaranır ki, onun da mənbəyi Midiya şahlarının mazdayaznizmi, kahinlərin dini, iranlıların qədim xalq dini və Əhəmənilər sülaləsinin etiqađıdır. Bu cür qurumun təbii görünür, amma bu halda güman olunur ki, İranın əhəməni dövrünün incəsənətinin süjetlərinin interpretasiyası üçün bizim “Avesta”dan bütövlükdə istifadə etməyimiz düzgün olmazdı. Hər halda “Yaşt” kitabının zəngin obrazları - Şərqi İranın müxtəlif xalq etiqađlarının və bütərəstlik ayinləri daxil olmuş himnlərə bu incəsənətdə rast gəlmək çox çətindir. Yaştların meydana gəlməsi, məlum olduğu kimi, zərdüştlüyün tamamilə dəyişdirilməsi demək idi; amma onların söz tərkibi, Köyyanilər sülaləsindən olan şahların adlarının çəkilməsi ona dəlalət edir ki, bu yenidən işlənmə İranın şərqində və <...> hələ əhəmənilər dövründən əvvəl aparılırdı.

FƏTH EDİLMİŞ ƏRAZİLERDƏ ƏHƏMƏNİLƏRİN DİNİ SİYASƏTİ

Babilistana daxil olarkən II Kirin buraxdığı manifestdə deyilir (b.e.ə. 539-cu il):

Babilin sonuncu şahı Nabonid (b.e.ə. 556-539) ibadətə mərkəzləşdirilməsinə yönəldilmiş dini islahat aparırdı. Nabonidin əmri ilə xüsusi sitayiş olunan allahların heykəlləri dini mərkəzlərdən çıxarılmış və paytaxt kilsələrində yerləşdirilmişdi. Eyni vaxtda allahların iycrarxiasının dəyişdirilməsinə cəhd edilmişdir - panteonun ali allahı və şəhərin himayəçisi - Marduka sitayiş edilməsinin əhəmiyyətini azaltmaq. Ay allahı Sinin isə rolunu yüksəltmək. Təbii ki, praktiki olaraq bütün Babil kahinləri, o cümlədən də Mardukun şəhər kahinliyi şaha qarşı çevrildilər.

Babilin işğalı zamanı II Kir bu əhval-ruhiyyədən məhəretlə istifadə etdi. Şəhər çox yaxşı möhkəmləndirilmişdi, onu hücum və ya uzunmüddətli mühasirə ilə ələ keçirmək qeyri-mümkün idi. Ona görə də Kir əv-

vəlco Kiçik Asiya və Elamı alaraq qədim Şərqi ən iri ticarət mərkəzi olan Babilistana gedən bütün şimal ticarət yollarını kəsdi. Birdən-birə gəlirlərin azalması ilə əlaqədar babililərin Nabonidin siyasəti ilə bağlı narazılığı daha da artdı və Babilistan II Kir tərəfindən demək olar ki, döyüşsüz alındı. Nabonidin oğlu Valtasarın başçılığı ilə kiçik bir dəstə müqavimət göstərmişdi. (Güman olunur ki, kahinlər satqınlıq etmiş və Kirin qoşununu şəhərə buraxmışlar).

Fəth edilmiş Babilə hakimiyyətini bərqərar edərkən Kir Nabonidin islahatları nəticəsində zərər çəkmiş kahinlərə arxalanırdı. Müsadirə edilmiş bütələr öz kilsələrinə qaytarılmış, Mardukun panteondakı hakimiyyəti yenidən bərpa edilmişdi. Kirin özü yerli dinlərə hərtərəfli kömək edir və Babilin müqəddəs yerlərinə hörmətlə yanaşırdı.

Manifestin mətni b.e.ə. 535-ci il tarixi qoyulmuş gil silindrə günümüzdə gəlib çatmışdır. Yazı akkad dilində həkk olunmuşdu. Akkad dilindən tərcüməni M.A.Dandamayev edib.

Manifestdə qeyd olunmuş toponim və mifonimlər: Aqad - elə həmin Akkaddır - İkiçayın mərkəzində olan şəhər. Manifestdə Akkad deyiləndə bütöv Babilistan nəzərdə tutulur; bu, ölkənin arxaik adıdır; Anşan - Elamın şərqində şəhər və vilayətdir. Əhəmənilər dövrünün Babil mətnlərində Anşan adı altında bütöv İran nəzərdə tutulur və II Kirə qədər İran şahları “Anşan şahları” adlanırlar; Aşşur - Aşşurun qədim paytaxtının adıdır və Aşşur allahının adı ilə adlandırılır. Bel - Enlil; Yuxarı və Aşağı dənizlər - Aralıq dənizi və Fars körfəzi; Qutium - Dəclə çayının orta axarındakı Babil və Midiya arasındakı vilayət; Der, Zamban, Me-Turnu - İkiçaydakı şəhərlərdir; Nabu - akkad (babil) mifologiyasında müdriklik və yazı allahı; Suzı - Elamın paytaxtı; Enlim - şumer torpaq və bolluq allahı, şumer panteonunun ali ilahisi. Akkad dövründə Enlim Aşşur allahları Aşşur və Mardukla vahid obrazda birləşmişdir; bu sinkretik obraz ümumi Bel adı ilə də məlumdur (Bel - yəni hökmran); Enşunnu - Dəclə çayının qolu - Diyala çayının sahilində şəhər.

Kir, dünyanın dörd tərəfinin şahı, özəmətli şah, qüdrətli şah, Şumer və Akkadın şahı <...>.

Nabonid allahların qədim bütələrini xaric etdi. O, qəddarcasına allahlara gündəlik qurbanı ləğv etdi. O, allahların şahı olan Marduka edilən ehtiramı unutturdu. O, həmişə Babilə qəddarlıq nümayiş etdirirdi <...>. O, qəddarcasına hökmranlıq edirdi. Allahlar öz məsələlərini tərk etdilər <...>. İnsanların şikayətlərindən allahların allahı Marduk qe-

zəbləndi <...>. Adil hakim axtarmaq və tapıb gətirmək üçün o, bütün ölkələrə nəzər saldı. O, Anşanın şahı olan Kiri seçdi ki, bütün dünyanın hakimi olsun. O, Qutum ölkəsi və bütün ümman-mandanı onun tabeçiliyinə keçirdi. O (Kir) onu fəth etməyə sövq etmiş qarabaşlılarla adil rəftar edirdi. Kirin saleh işlərindən razı olan özəmətli hakim və öz xalqının himayəçisi olan Marduk onu Babilə qarşı çıxış etməyə sövq etdi. O, onunla birlikdə gedirdi. Babilə heç bir fəlakət yetirmədən döyüşsüz öz şəhərinə daxil olmağa dost kimi icazə verdi. O, ona hörmət etməyən Nabonidi onun əlinə verdi. Babilin Şumer və Akkad ölkəsinin bütün əhalisi, knyazlar və canişinlər onun qarşısında təzim etdilər, onun ayaqlarını yalayırdılar, onlar şahlığın onda olmasına sevinib şadlanırdılar, onu dünyanın hakimi kimi sevinclə salamlayırdılar, çünki onun köməyi ilə ölümdən qayıtmışdılar <...> və onun adına xeyir-dua edirdilər.

...Mən - Kir, dünyanın şahı, özəmətli şah, qüdrətli şah, Babilistanın şahı, Şumer və Akkadın şahı, dünyanın dörd tərəfinin şahı, Anşanın şahı, özəmətli şah olmuş Kambizin oğluyam, Anşanın şahı, özəmətli şah Çişişin nəvəsiyəm.

Allahlar Bel və Nabu onun hakimiyyətini, ürəklərinin rahat olması üçün onu şah görmək istəyən, özəldən bəri şah nəslindən olan, Anşanın şahı, özəmətli şah, Kirin nəvəsiyəm.

Mən Babilistanı mehribancasına daxil olub hakimiyyətimin yerini sarayda bərqərar etdikdən sonra Marduk, özəmətli hökmran Babilistanın gözəl qəlbli əhalisini məni sevməyə sövq etdi, mən də hər gün ona səcdə edirdim. Mənim çoxsaylı ordularım Babilə sakitcə daxil oldu, mən heç kəsə icazə vermədim ki, Şumer və Akkad əhalisini qorxutsunlar. Mən Babilə və onun bütün müqəddəs şəhərlərində sülhi bərqərar etdim <...>. Onların üzərinə qoyulmuş zülmü aradan götürdüm. Onların dağıdılmış evlərinə rahatlıq gətirdim və onların şikayətlərinə son qoydum. Özəmətli hökmran Marduk mənim işlərimdən razıdır və mənə, ona hörmət edən Kirə, mənim oğlum Kambizə, mənim bütün orduma <...> xeyir-duasını göndərdi.

Yuxarı və aşağı dənizlərdən tutmuş dünyanın bütün şahları, şah imarətlərində yaşayanlar və <...> Qərb ölkələrinin şahları, çadırda yaşayanlar mənə, Babilistanı öz böyük vergilərini gətirdilər və mənim ayaqlarımı öpdülər <...>.

Aşşurda və Suzda, Aqadada, Enşunnuyada, Zambanda, Me-Turnda. Dərdə ta qutilərin ölkəsində orada (övvəllər) yaşamış allahları öz yer-

lərinə, Dəclə çayının o tayında yerləşən və uzun müddət xarabalıqlara çevrilmiş müqəddəs şəhərlərdəki məbədlərinə qaytardım. Mən onların bütün sakinlərini bir yerdə topladım və öz məskənlərinə qaytardım.

Mən Allahların hökmü və Nabonidin Babilistanı gətirdiyi Şumer və Akkadın bütün allahlarını özəmətli hökmran Mardukun hökmü ilə onların özlərinin istədiyi sabiq məbədlərinə qaytardım. Qoy onların bu müqəddəs şəhərlərinə qaytardığı bütün allahlar Bel və Nabu mənim uzun ömrüm üçün dua etsinlər <...>. Qoy onlar Marduka, mənim hakimiyyəmə desinlər: "Kir sona səcdə edən şahdır və Kambiz onun oğludur" (Bundan sonra mətn güclü şəkildə fraqmentləşdirilib).

II KİRİN YERUSƏLİM MƏBƏDİNİN BƏRPASI HAQQINDA FƏRMANI

Fərmanın mətni Babilin arami variantında, Yezdranın Kitabında bu günədək gəlib çatmışdır. Arami dilindən İ.D.Amusin tərcümə edib.

Yerusolimin Yaxve məbədinin bərpası ilə bağlı hadisələrin digər fərqli versiyası Bibliyanın qədim yəhudi variantında göstərilmişdir (Yezdra I. 1-4).

O zaman I Dara ömrü verdi və Babilə xəzinələrin harada yerləşməsinə arxivlərdə axtarırdılar. Ekbatanda, Midiyadakı şah iqamətgahında lülə halında bükülmüş bir kağız tapılmışdır ki, onun içində aşağıdakı məzmununda xatirə yazısı var: "Şah Kirin şahlığının birinci ilində şah Kir Yerusolimdəki Allahın məbədinə dair ömrü verdi: qoy bu məbəd qurban gətirilən yerdə tikilsin: onun özülü möhkəm, hündürlüyü - 60 dirşək, eni 60 dirşək olmalıdır. Üç cərgəsi yonulmamış daşdan hörülsün, bir cərgə də toz ağacdan, bunun hamısının xərcini isə şah evi verəcək. Bundan başqa övvəl Yerusolimdə olmuş Navuxodonosor tərəfindən məbəddən çıxarılib Babilə aparılmış Allahın məbədinin qızıl və gümüş kuzələri qoy Yerusolimə qaytarılsın və Allah məbədində köhnə yerlərində qoyulsun".

I DARANIN MİSİR HEYKƏLİ ÜZƏRİNDƏKİ YAZI

B.e.ə. 525-ci ildə II Kambiz Misiri aldıqdan sonra Misir adətləri ilə tacqoyma mərasimi keçirilmiş və firon elan edilmişdir; Kambizin ölümündən (522-ci il) və Misirdəki üsyan yatırıldıqdan sonra (521-ci il) I Dara da firon elan edilmişdir; Diodorun yazdığına görə (I. 95.4-5), sonralar o, Misir məbədlərinə qayğıkeş münasibətinə görə Misir kahinləri tərəfindən ilahiləşdirilmişdir.

Heykəl İran ərazisindəki qazıntılar zamanı tapılmışdır, b.e.ə. 510-cu illərə aid edilir. Dara Atum allahı sifətində, lakin İran geyimində təsvir olunmuşdur.

Qədim Misir dilindən tərcümə edəni T.N.Savelyevadır.

Yazıda rast gəlinən toponimlər, mifonimlər və titulurların elementləri: Atum - solyar Allahı qürub edən günəşin təcəssümü; Geliopolun kosmoloji doktrinasına əsasən - dünyanı yaratmış allah Ra allahla eyniləşdirilirdi; mülayim allahdır - XVIII sülaləsi dövründən (b.e.ə. XVI-XIII əsr) - Misir fironlarının ən çox işlənən epitetlərindəndir; İnterius - qədim İran Darayavaşun (yunanca Dari) Misir heroqlifləri ilə yazılışı; İunu - hərfi mənası "Sütunlar şəhəri", Atum və Ranın etiqad mərkəzi, Heliopol şəhərinin qədim Misir adı; Hər İki Torpaq - Qədim Misirin inzibati bölgüsünü nəzərdə tutan adlarından biri - (Nilin axarı üzrə) Yuxarı (cənub) və Aşağı (şimal); Ra - Günəş Allahı; qədim Misir panteonunun ali ilahisi; Xoraxte - hərfi mənada üfük Xoru (yəni Günəş). Ən qədim zamanlarda Günəş allahı Xorun ipostası; XVIII sülaləsi dövründən Xoraxte Ra ilə eyniləşdirilir, nəticədə ən geniş yayılmış Ra - Ra Xoraxte ipostası əmələ gəlir.

Tərcümə edənlər

Y.Oğuz,

E.Qafarova